

Л. 96 1017
БІБЛІОТЕКА „НАРОДНЬОЇ СПРАВИ“ Ч. 9.

АНТІН ЛОТОЦЬКИЙ

ТРИЛІСИ

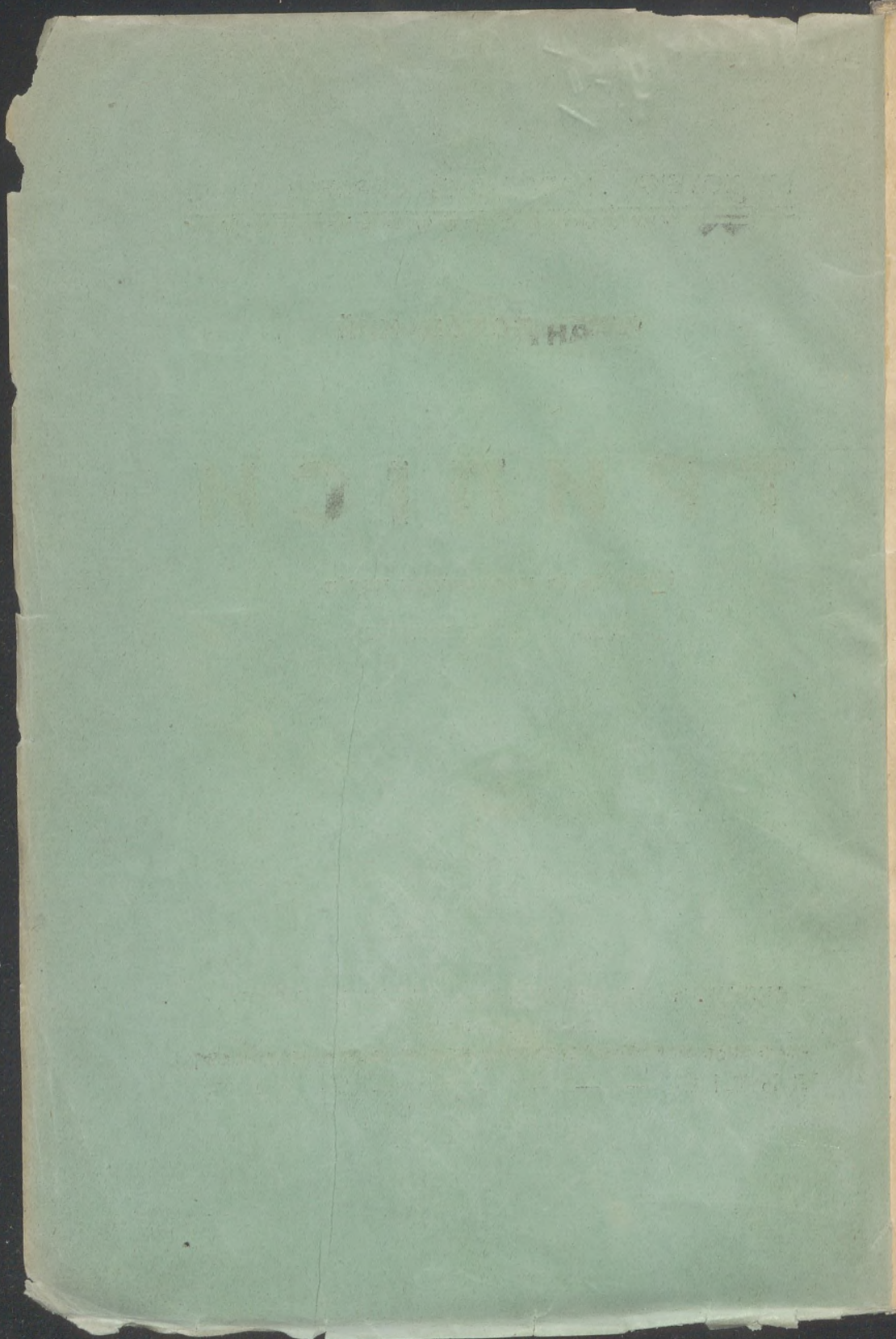
Повість із козацьких часів.

ВИДАННЯ ДРУГЕ, ЗМІНЕНЕ.

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „НАРОДНЯ СПРАВА“
ЛЬВІВ, РУСЬКА 18.

Л Ъ В І В — — — — — 1 9 3 2

БІБЛІОТЕКА „НАРОДНЬОЇ СПРАВИ“. Ч. 9.

АНТІН ЛОТОЦЬКИЙ

ТРИЛІСИ

Повість із козацьких часів.

ВИДАННЯ ДРУГЕ, ЗМІНЕНЕ.

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „НАРОДНЯ СПРАВА“

ЛЬВІВ, РУСЬКА 18.

ЛЬВІВ — — — — — 1932

Чужинче! Скажи Лякедаймонцям,
Що ми лягли тут, їх приказам послушні.

(Напис на пам'ятнику Спартанців
у Тернопілях).

II. 616.105/9 - II

Друкарня Беднарського в аренді «Промислу Графічного»,
Львів, Ринок 9. — Тел. 76-14.

І. Як то було на весіллі в триліського сотника.

Року Божого 1651., як вишневі садочки біля козацьких і міщанських хат-мальованок у зелені шати прибралися, тоді й у сад триліського сотника Богдана Олександренка сива зазуленька прилинула і викувала-виворожила Ганні, сотниковій, дочці-одиначці долю — дружину любого. Посватався до неї триліський таки козак Семен Чмут, красень на всю округу.

Обоє вони, Ганна з Семеном не від сьогодні зналися, рік уже щиро кохалися, й на розмову коху до себе виходили...

А як Семенова пані-матка, вдовиця Чмутиха до сина вповіла: «Стара вже я, сину, й не сила вже моя господарству подолати, в господарстві як слід обладу дати — шукай собі, сину, дружиноньки любої, а мені в господарстві помічниці!», послухався Семен і післав за рушниками до сотниківної Ганни.

І Ганна подала рушники.

А як вишневі сади білим цвітом облилися, тоді триліські дівчата, подруги Ганнині, Ганні шлюбний вінок вили, тоді сотник весілля справляв своїй золотоволосій дочці-одиначці.

Гей, гарне то було весілля! Як Триліси Трилісами, то ще мабуть не бачили, не зямили такого.

На горі, на замку, в сотника гамірно та людно. Гостий тамечки, гостий! І не злічиш. Не лиш, що всенькі Триліси зібралися, а й із околиці, ба навіть із подальших хоторів, сіл та містечок завитали гості на весілля. А були тут люди всіх станів. Пишалися й козацькі шапки, жупани та киреї, були селянські опанчі й міщанські капоти, а й духовні рясни виділи.

Та бо й сотник не пожалів ні труду ні коштів, щоб весілля його одиначки вийшло як найкраще. Музик спровадив таки з самого Києва. Меду, вина було до скочу, а від різних страв та печива всякого столи аж угиналися. Всього було подостатком.

Замкові світлиці хоч і просторі, не могли змістити всіх гостей. Тож усі перенеслися на широке подвіря та в сад великий.

Уже третій день, від неділі почавши, забавляються. Третій день не вмовкають музики. Весело людям. Співи, жарти й сміхи стеляться скрізь по замковому обісті та відгомонюють аж ген у діброві за Трилісами.

Молодята саме вернулися з церкви від шлюбу. По звичаю гості випили меду за здоровля й за щастя молодят. Музики заграли веселої. Молодь пустилися в танок.

Парубоцтво здебільш у пишних козацьких одягах, бує як ті вірли, вильотами гей крильми маючи та срібними підковами видзвонюючи.

А коло парібків дівчата в дорогих, квітчатих одягах, як метелики вються. Помаюють мережані рукави, намисто дороге брязкоче.

Гарно та пишно виступила молодь у танок. Та між усіми молодий і молода перед ведуть. Й одягами й уродою.

Ось і взяв її в танок перший дружок. Як той вітер легенька, як пташечка звиненька, веться вона біля молодого козака. Трясуться різнобарвні квітки її вінка, мають барвисті бинди верх хвиль золотого волосся, дорогі червоні з золотими дукачами брязкочуть на лебединій шиї, голубий атласовий жупан приляг до гнучкого стану й аж міниться срібними та золотими нашивками й гузиками. Малі червоні черевики тільки мигають у танку.

А як молода між дівчатами, так молодий між парібками.

Стрункий мов та ялиця, розрослий як дуб, а сильний що лев! Танцює, земля зважиться.

Узяв Семен молоду від дружка та пустився з нею в танок. Молодята танцюють, а люди приглядаються та прихвалюють обоїх.

— Либонь не було ще в Трилісах такої гарної, такої дібраної пари! Гарно дібралися. Дай їм, Боже, в злагоді та в щастю вік звікувати.

А старі посідали довкола: то в саді, то під замком, то на подвірі, приглядаються веселим забавам молоді та гуторять. Одні на веселу молодість глядячи свої згадують роки молоді, а інші цікавляться недавно минулими, а то й теперішними подіями.

А було чим цікавитися, було що розповідати!

В кількох останніх роках стільки пережилося, стільки перебулося! Цей були часи, коли то український нарід під проводом батька Богдана Хмельницького піднявся на своїх гнобителів, піднявся, щоби розправитися з ними за всі кривди, за всі знуцання, за нещастя всі. І розправився. Увільнив рідну країну з тяжкої неволі. Жовті Води, Корсунь, Збараж, Зборів бачили вже силу українського народу, бачили його гнів, пімсту на кривдниках. Бачила це вся славна Україна, як широка й далека!

І вскорі по літах горя й неволі наспив час свободи. Зажив український нарід у себе господарем, зажив новим, вольним життям. Відітхнув свободніше та з повної вольної груди грімко заспівав:

«Та не має лучче,

Та не має краще,

Як у нас на Україні...»

— Щасливі наші діти — каже селянин, сивий як голуб — щасливі! Гей, гей! Не так то ми вінчалися, не так побиралися! Було й панові йди кланяйся, щоб позволив повінчатися й усяким посіпакам і навіть Жидові оплачуйся, щоб церкву Божу відімкнув. А то й утікати приходилося перед лютим паном, чи окономом.

— Ой, так, так! — відказує другий старець — і мені не хотів пан дозволити женитися з мою небіжкою, царство їй небесне. Гарна була й він хотів узяти її до себе, до покоїв. І ми обое мусіли тікати та критися по лісах і дебрах, неначе ті звірі. Ми втекли, а пан лютий, що не міг нас зловити, замучив старенького мого батька, бо він не хотів виявити, де дінулися ми з жінкою. Наблудкалися ми по лісах та дебрах, набідувалися, холоду й голуду зазнали, та аж тутечки впинилися під Трилісами.

Із піді Львова аж тутечки. Егеж! Більш як місяць блукалися ми осьтак, аж поки тут не добилися. Тут пан прийняв нас, бо потребував людей, потребував робітника.

Люди слухали оповідання сивоголового старця понуро голови схиливши. Бо й з них не один певно зазнав у своїому житті чогось такого.

— Тяжкі часи були, гіркі часи були — закінчив старець своє оповідання. — Важко й згадувати. Добре, що минули.

— І бодай не верталися — додав другий старець.

— А воно вже на щось таке заносилося — додав присадкуватий, може сороклітній селянин. — Пани отряслися з першого страху та сипнули цілими лавами на Україну і знову стали силувати людей до панщини.

— Та в нас іще пів біди! Боялися. А на Поділля таке кажуть витворяли з хрещеним народом, що страшно й подумати — завважив хтось.

— Я на власні очі бачив таких нещасних подолян — вмшався нестарий іще козак. — Кілька місяців тому їздив я з паном сотником у Чигирин до гетьмана. Тоді саме прибули теж і селяне з Поділля жалітися на своїх панів. Господи святий, страшно було і глянути на них. Одні без рук, другі без вух, треті без ніг, з повиколованими очима... Так тільки повзли по землі... Такі то нелюди їх пани!

— Гірше хижих звірюк! — кричали слухачі.

— Ой, так гірш звірюк — говорив козак дальше. — Та, Богу, дякувати після останнього гетьманського універсалу, що заборонив панам жити на Україні, забралися знов від нас.

— Най ідуть на безголова! Коби Господь милосердний дав, щоб не верталася сарана — говорили селяне.

— Дасть Бог, не вернуться — казали козаки — коби лише батькови гетьманови в війні пощастило, то вже ми їх сюди не пустимо.

— Най йому Бог допоможе! — говорив нарід.

А в іншій громаді, де сидять сотник і його найблизчі други та приятелі, тай о. Андрій, триліський

парох, перед веде. О. Андрій був знаний зі своєї веселої вдачі та жартів. За цю веселу вдачу, за жарти та дотепи скрізь любили о. Андрія. І всюди був він бажаний гість. Ось і теперечки о. Андрій жартами веселими, смішками та дотепами розвеселює всю громадку.

Коли старість оттакечки розмовою, а молодість танцями забавлялася, влетіли проміж розтанцьовану молодь два дужі, святочно зодягнені Запорожці. Один уже сивовусний, а другий ще не старий. Співаючи, ввігналися між молодь.

— Як я молод бував, була в мене сила,
Як врагів я боров, рука не трусила.
Та лиха тепер вже літ наших година,
Скоро цвите й вяне, як в лісі билина.
Та хоча вже й зледащів, а ще чують плечі,
Поборовсяб ще я із панками гречі!

— виспівував старий сивовусий Запорожець. А його вигляд і будова казали, що треба няти віру його самохвальбі.

— А гей, панове молодці, годі вам тільки біля запасок увихатися! Киньте гуляти, а попробуйте з нами з Запорожцями поборотися, бо ми борці! Ану, хто з вас відважиться?! Ніхто? Ха, ха, ха, боягузи! — зареготався старий Запорожець глумливо.

— Ну, певно — дразнився другий Запорожець — боротися це не дівчатами в танці обертати.

Молодь заворушилася:

— Як ніхто? Чому ніхто? З ким хоч, борися!

— Так, так, ми всі готові!

— Зі мною! — кричав один.

— Зі мною, зі мною! — добивався другий.

— Е, як бачу, то ви охочі до боротьби. Побачимо, чи сила та зручність у вас тільки як охота — казав старий Запорожець і шукав очима відповідного противника. А ну, ти! — звернувся він до дужого, плечистого козака.

— Добре — відповів козак.

— Панове молодці й ви дівчата-щебетюшки, розступіться, зробіть місце борцям — закликав старий Запорожець.

Молодь розступилася та станула широким кругом довкола.

На середину круга виступили обидва борці: триліський козак і сивовусий Запорожець. Обидва борці познимали жупани, позасукували рукави та станули напроти себе. Як два льви, що готовляться кинутися на себе, щоб роздерти один одного! Кожен старався схопити противника де найзручніше. Та довго-довго не вдавалося це ні одному ні другому. Обидва вихоплювалися один одному зпід рук неначе вужі. Старий та огрядний Запорожець увихався на диво звинно й легко як вітер.

Із цікавістю приглядалася молодь борцям. Небаром і чимало старих звернуло увагу на борців і вони підступили ближче. Густо-часто виривалися з круга молоді наклики:

— Не давайся, Петре! Не дайся, Петре! Держися, Петре! На бік, на бік, Петре!

— Славно, славно, Колодо! — кликав січовик братчикови, що ввихався гей те перце на вітрі. Прізвище «Колода» відповідало його огрядному виглядови, та не відповідало зручним і як вітер легким рухам. Та Запорожці то вже такі вам химерники, що все навиворіть перезивають.

Усе парібоцтво, звісно, було за Петром. Вінжеж мав рятувати честь Трилісян. Старий Запорожець не мав за собою нікого, крім свого товариша. Та він тим не журився, не звертав на це й уваги. Шукав лише способу, якби зручно хопити противника. Вкінці це вдалося йому. Тепер почалася борня. Кріпкі, дужі руки борців напружилися, що аж жили виступили на верх, а шиї їх аж увіснули в плечі. Скоро лиця обох борців набігли кровю, небаром і піт покрив їх і грубими каплями спливав до долу. Обидва борці напружували всі свої сили, вживали всіх способів, та ніодин ні другий не міг противника рушити з місця. Їх ноги неначе вросли в землю.

Нагло громадою пронісся поклик:

— Кобзар, кобзар прийшов! Кобзар Юхим!

Глядачі заврушилися. Не цікавилися вже борцями. Гамір знявся наново. Громадками подалися всі туди, куди прямував кобзар.

— Ех, клятий кобзарище, перервав нам боротьбу
— сказав невдоволений Колода.

— Ніщо! Боротьбу можна скінчити колинебудь, а
кобзаря, та ще й Юхима не все доведеться послухати
— відповів козак Петро.

— Правда твоя, козаче — сказав старий Запорожець
удобруханий — Ходімте й ми!

І обидва борці подалися за громадою.

Кобзар Юхим, що його поява перебила змагання
борців, був уже на подвір'ї. Повагом наблизився він
до замку. Бандура через плече, а в руці груба палиця.

Сотник, тільки побачив кобзаря, підбіг до нього:

— А вітай, вітай, старий друже, вітай Юхиме! —
кликав сотник на радішах до кобзаря. Чого так пізно
завитав?

— Будь вибачний, Богдане, не міг. Годі було ско-
ріше, хоч і як радий був.

— Та гаразд, що таки прибув, не забув старого
друга — говорив сотник із кобзарем цілуючись.

Кобзар Юхим був давній товариш Олександренка,
ще з Січі.

Як уже привиталися, сотник повів кобзаря за стіл
і налив йому чарку меду.

Кобзар узяв чарку й побажав молодятм:

— Будьте здорові як риби, гожі як вода, веселі як
весна, робучі як бжола, а багаті, як земелька свята!
Жийте довго й щасливо на користь і на славу Україні!

І душком випив мед.

Молода й молодий подякували кобзареві, низенько
йому поклонившись.

Випивши за здоровля молодят, кобзар не дався
довго просити, припрошувати, а зараз таки забрався
до поданої їди.

— Вибачайте, що їм без «політики», та я таки
голоден, здорожений.

Коли кобзар підкріпився й обтер сиві вуси, обсту-
пили його люди та стали допитуватися про новини.

— А що, панове? Війна! — сказав кобзар, підсміх-
нувся та вуса підкрутив по молодецьки.

— Ну, це нам не новина! — відповів сотник — Дай лиш, Господи, щоби ясновельможному пану гетьманові пощастило в війні, щоб нам удалося перемогти противників наших.

— Дай, Господи! Дай, Господи! — говорила громада — Досить уже нам залили ці пани сала за шкіру.

— Е, що в нас! У вас вони ще не такі! Боятися натягати черезкрай струну. А на Поділлі, тамечки вам справжнє пекло! Чого там вони не діють, чого не доказують! Людий як курий ріжуть, без розбору: старих, жінок і дітей, усіх катують, калічать, цілі села й міста з димом пускають. Тамечки вже від зими справжня війна. Я тому місяць повернувся відтіля.

— Чули ми, чули, що там твориться. Нечая вбили.

— Ой, вбили, вбили необачного! Велика це втрата велика шкода для України, для народу бідного — казав кобзар.

— Ой, шкода, шкода! — казали люди — Мало хто стояв так за бідним народом, як покійний брацлавський полковник, земля йому пером.

— Вбили клятї вороги — говорив дальше кобзар — та не тільки що вбили, а ще й збиткувалися над його трупом. І похоронити по християнськи не дали нелюди.

— А ви були тоді тамечки?

— Авжеж!

— Оповідajte нам про це, оповідajte! — просили всі.

— Добре, панове! Я й думу знаю про нього. Жаль стало доброго козака, от із цього жалю й дума зложилася.

— Так заспівайте нам її, будь ласка — просила громада.

І кобзар настроїв бандуру, вдарив пальцями по струнах та став співати старечим, та рівним голосом:

«Ой, у Краснім на ставочку туман осідає,
Чатували козаченьки у Чорному Гаю.
Гей, поставив Нечаєнко три сторожі в місті,
А сам засів із кумою щуку-рибу їсти.
Ой, засів він коло стола, здрібна промовляє
Та з кумою із любою мед, вино кружляє.

Ой, зпід луга, зпід темного, зпід Чорного Гаю
Іде врагів сорок тисяч, стережись, Нечаю!
Годі тобі, Нечаєнку, пити та гуляти,
Бери пушки й зарядушки та йди воювати.
Ой, заржали кониченьки та посеред гаю,
Кличе козак молоденький: «Тікаймо, Нечаю!»
Як я маю, козак Нечай відсіль утікати?!
Свою славу козацьку ногами стоптати,
Честь і славу козацькую марне потеряти?!»

— Славно, по лицарськи відповів — кликнув хтось із громади.

— О, що славно, то славно! — притакнув і старий Запорожець — зараз пізнати, що на Січі вчився козацького звичаю.

Кобзар співав даліше:

Не бійтеся, не бійтеся, пани отамани,
Поставив я стороженьку усіми шляхами.
Ой, ти слуго вірний, рідний ти мій брате,
Ой, як прийдуть враги в місто, дайже мені знати.
«А я тебе, пан Нечаю, не забезпечаю,
Держи собі коня в сідлі для свого звичаю».

— Добре радив чура! Коби послухав був його Нечай — сказав сотник.

— Ба, коби був послухав! Та не з таких був Нечай! — відповів кобзар і співав даліше:

— Він же того й не гадає, коня не сідлає,
А з кумою із любою мед, вино кружляє:
«Ой, є в мене козак Шпачок, тото добрий хло-

[пець

Ой, той мені подасть знати, коли утікати!»
«А я тебе, мій Нечаю, не обезпечаю,
Держи собі шабелечку та під опанчою,
Держи лучок і стрім пучок для свого звичаю!»
«Сідлай, хлопче, сідлай малий, коня вороного,
Та побіжи в чисте поле, чи йде врагів много?»
Вертається малий хлопець аж із Полонного:
«Іде врагів сорок тисяч но як без одного!»
Як відсуне Нечаєнко від вікна кватирку,

Ой, вжеж враги, вражі сини та ходять по ринку.
Подивився козак Нечай в квартиру очима,
Ой, вже врагів сорок тисяч стоїть за плечима.
Прилетіли до Нечая немудрої вісти:
«Вже твої стороженьки та нема у місті!»

— Деж дінулася сторожа? Втекла може? — спитав хтось із гурту.

— Ні, не втекла! Вирізали вороги до одного! І навіть не було кому донести, що ворог наближується — відповів кобзар і дальше співав:

Ой, як крикне козак Нечай на хлопця малого:
«Біжи, хлопче, біжи, малий, від хати до хати,
Давай, хлопче, давай, малий, козаченькам знати».
«Ой, як мені, пане Нечай, та знати давати,
Попилися козаченьки, полягали спати!»

— Отсе погано — аж скрикнув, не видержав, старий запорожець — у нас на Запорозжжі за пиятику в такий час смертю карають. Як упеться козак на морі, то камінь до шиї та в воду, а як на суші, то голова з пліч...

А пісня співала дальше:

Ой, як тупне Нечаєнко об лавку ногою:
«Тепер мені одвічати за всіх головою!»
Ой, як вдарить Нечаєнко об стіл булавою:
«Оттут мені накладати прийдесь головою!»
Ой, як гукне Нечаєнко на чуру малого:
«Сідлай, чуро, сідлай, малий, коня вороного,
Ми поїдем на враженьків, хоч нас і не много!»

— Козак! Лицар! — не втерпіла, закликала громада.
А кобзар співав:

— Ой, ще не встиг Нечаєнко на коника впасти,
Взяв панами як снопами по два ряди класти.
Ой, не вспів же Нечаєнко на коника сісти,
Вже став врагів, вражих синів на капусту сікти.
Як зачавже козак Нечай в стремінь ноги класти,
Узялися під коником усі ніжки трясти.
Як ударить козак Нечай коня острогами:
«Не торкайся вороненький до землі ногами!»

Ой, кинувся козак Нечай до тугого лука,
Обернеться позад себе, а вже повно трупа.
Ой, кинувся Нечаєнко від дому до дому,
Та зложив же врагів тисяч з коний як солону...»

Як кобзар співав, а всі були заслухані в пісню, віхав у браму замку новий гість — козак на коні. Кінь і козак були запорошені й потомлені, з неблизької, знати, дороги. Ніхто не завважав нового гостя, а хоч хтось може й завважав, не звернув на нього уваги. Всі були заслухані в пісню й уся їх увага була звернена на неї. Оттак заїхав козак під самий ганок. Щойно тутечки побачило його пильне око господині, сотнички. Вона відразу по запорошеному одязі, по змученому вигляді козака пізнала, що це не весільний гість, що він у якійсь зівсім іншій справі прибув на замок. І зараз приступила до козака.

Козак ізняв шапку, поклонився господині таї коротко:

— Я до пана сотника з письмом від полковника Богуна! Мушу його зараз пану сотникови до рук власних віддати.

Пані сотничка й не допитувалася далше, а зараз пішла покликати чоловіка. Сотник зараз пішов із післанцем у військову канцелярію. Козак подав йому письмо.

— Від вельможного пана полковника винницького? — спитав сотник відбираючи запечатане письмо.

— Так! — відповів козак.

А кобзар співав далше:

«Переїхав козак Нечай від брами до брами,
То сколотив ворогами як звір овечками.
Недалекож він заїхав від башти до башти,
Як став врагів, як став панів у три лави класти»..

Тут хтось каже:

— О, завзятутий був лицар козак Нечай, коби тільки не та охота до чарки, до бенькетів — хміль козакови на війні найлютіший ворог.

А кобзар:

— А всеж таки можеб було не вдалося ворогови взяти Нечая, якби не те, що його чура в полон попався. І співав далше:

— Ой, узали, вражі пани чуру притомляти,
Взявся чурі маленькому коник потикати,
Взяли чуру маленького цюркою крутити:
«Скажи, скажи, чуро малий, чим Нечая вбити?
Не знаєте, вражі ляхи, чим його убити?
Срібним гудзком посвяченим рушницю набити».
Узялися вороженьки гудзики вшивати,
На козака на Нечая кулю вилівати.
Ой, як стисне козак Нечай коня острогами,
За ним врагів сорок тисяч з голими шаблями.
Ой, пустився Нечаєнко з гори на долину,
Пошпотався під Нечаєм коник на дитину,
Зловив його пан Борейко з коня за чуприну.
Ой, вдарився козак Нечай по полах рукою:
«Ой, прийдеться розлучитись з дітьми та

з жонюю!

Тепер вже ви, вражі сини, слави доказали,
Що козака тай Нечая за чуприну взяли».
Тут кобзар придав голосови глумливу закраску.

Співав:

«На добридєнь, козак Нечай, як ся нам тут
маєш,
Що ти собі лиш погадав, вже в руках зістаєш.
Годіж тобі, вражий сину, панів воювати,
Треба твою кров козацьку з панською змішати».

Нараз глумливий голос кобзаря перейшов на сумно тужливий:

«Ой, котрой лиш козаченько буде з вас у місті,
Поклоніться моїй жінці, нещасній невісті,
Нехай вона назбирає срібла злота просить,
Нехай мене викупає тай останку просить!»
Не хотіли вражі пани срібла, злота брати,
А веліли Нечаєнка в дробен мак сікати.
Гей, молоді, козаченьки, котрий буде в місті,
Поклоніться матусенці нещасній невісті.

Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче,
Ой, над сином над Нечаєм чорний ворон кряче!»
За час, за годинку, за малу хвилинку
Качається Нечаєва головка по ринку...
Ой, не дбали вороженьки, на козацьку вроду,
Рвали тіло по кавалку, пускали на воду».

Серед жіноцтва почувся тихий, придушений, а то й голосний плач. А десятилітній Олександренків син Андрійко не видержав, скрикнув:

— Ух, кляті нелюди! І не було кому пімстити Нечаєвої смерти?

А очі в малого хлопця аж горіли жадобою пімсти.

— Було ксму, хлопчику, було — відповів кобзар. — Відплатився їм за це винницький полковник Богун. Добре відплатився! Чули може? — звернувся він до людей.

— Ні, не чули, не знаємо ніщо! Розповідajte нам, розповідajte дідусю!

— Коли цікаві слухати то й оповім, як це було. Десь у місяць по смерти Нечая дійшли ворожі війська під Винницю. В Богуна було тоді всього три тисячі козаків. Він вислав до гетьмана Хмельницького просити помочі, а сам тимчасом придумав спосіб, як тимчасом задержати ворога до приходу підмоги. Як лиш вороги показалися, Богун вийшов напроти них, та по першій стичці кинувся на втеки, перебрав річку та зачинився в монастирі, що за річкою. Вороги думали, що на козаків напав страх, і вони досвіта пустилися потоптом на монастир. Та на річці заломилися й кількасот вельможної шляхти пішло на дно ріки. То, бачите, полковник Богун сподівався, що ворог піде на монастир і казав ще з вечора порубати лід на річці, а коли на ніч зашарувало знов тоніським льодом, він велів лід протрусити злегка соломою. Вороги не розгляділися, ну, й пішли під лід. Каліновські цим дуже розлютився й рішився конче взяти Богуна. Та хоч і як старався, не вдалося. Богун увесь час турбував їх наглими нападами та несподіваними вилазками. А йому йшло тільки про те, щоб як найдовше задержати ворога під Винницею.

— О, Богун то полковник над полковники — закликав молодший запорожець.

— І батько Хмель із усіх полковників найбільше любить і поважає нашого — додав сотенний писар.

— Він і вартий цього — завважав ще там хтось.

— Каліновські лютися щораз більше та доконче хотів здобути твердиню — говорив дальше кобзар — та тільки дурнісінько прогаяв кілька днів. Тверді мури монастиря й хоробрі козацькі груди кріпко видержували напір хоча й сильнішого ворога. Аж тут приганяє з військом Ляндскороньські. Він утікав перед козацькою погонєю. Гнався за ним уманський полковник Глух. Коли почули про це вороги, що облягали Винницю, кинули весь табор із усім привезеним і нагарбаним добром та чим скоріше дали ногам знати.

— Зівсім як ізпід Пилявців — завважав хтось і засміявся.

— Однак і втеча не допомогла їм — говорив кобзар дальше — козаки гналися за ними аж до Бару та повбивали більш тисячки панів. Усе їх добро й харчі дісталися козакам. І вельможні пани, що їм удалося втекти, заїдали на Великдень не білу паску, а несолені коржі. А й ті були через половину з лободою.

Аж тут роздався грімкий голос сотника Олександренка.

— Панове громадо! — почав він кланяючися народови — дозвольте мені до вас слово держати.

— Говори, говори, пане сотнику! — загула громада в відповідь.

— А сотник говорив:

— Саме дістав я від винницького пана полковника приказ, як найскорше рушати з військом у Винницю. З Винниці враз із усім полком рушимо до головного табору. Отже я, панове козаки, розпоряджую й наказую вам, щоб ми вже через завтра були готові в похід. Позавтра раненько рушаємо в дорогу. Тепер іще до вас, панове міщане, слово. На вас лишаю оборону міста, якби зайшла потреба. Намість себе лишаю осаула Данченка. І прошу вас у всіх справах відноситися до нього та слухатися його в усьому. І ще одно! Панове громадо!

Теперішня війна буде люта, відай чи не лютіша від попередньої. Ворог збере проти нас усі свої сили. Тому відзиваюся до вас, панове міщане й селяне: кому дорога воля України, хто не боїться, не вагується віддати життя за рідну країну, вступайте в охотне військо та враз із нами козаками рушайте на війну.

— Ми всі, ми всі підемо — загреміла міщанська й селянська молодь.

А й старші обзивалися:

— Та й нам годі дома сидіти, коли ворог грозить рідній країні. І ми йдемо.

А сотник говорив дальше:

— І так, гостеньки мої любі, не довелося мені справити весілля, як ялося, як цього звичай вимагає. Та хай вибачать мені мої гостеньки любі й ти, пане зятю й ти, доню кохана, будьте вибачні. Военні часи — годі інакше. Скінчимо щасливо війну, справимо весілля вдруге, а радше докінчимо його. Тож не смутися, доню — звернувся до дочки — не смутися й тим, що зараз на початку приходиться тобі розставатися з дружиною твоєю. Такий козацький звичай. А тиж козачка...

Ганна ввесь час гляділа на Семена. Її очі шукали за його очима. І сумний її погляд стрівувався з поглядом чоловіка. І Семен був невеселий, та старався не дати пізнати цього по собі. Тому скоренько й відвернув зір від її очей. Стиснув тільки руку любої дружини.

Глядів сотник на них обійко мовчки, а потім крикнув грімко:

— Та поки буде похід, поки буде війна, сьогодні ще в мене весілля. Гей музики! Грайте, грайте весело! Нічого сумувати!

Музики заграли. А молодь поволи йшла в танець.

II. На кроваве весілля...

Третього дня по весіллю в сотника Олександренка, в п'ятницю ранесенько, всенькі Триліси заворушилися. Скрізь настав незвичайний рух.

На козацьких обістях чистили й сіддали коні, готували зброю. Козацькі жінки, матері та сестри ладнали

чоловікам, синам та братам усякі припаси на дорогу. А все спішиться, бо час нагаль.

Ось уже коні осідлані, до виїзду готові. Іржуть та нетерпляче гребуть землю копитами. Козаки в повній збруї виходять із хат. За ними виходять їх сім'ї. У воріт працюються. Жінки й діти плачуть. Кидаються чоловікам і братам та батькам на шиї. Козаки втишують, успокоюють їх, що мога, як уміють.

— Цитьте, цитьте! — говорять вони — нема чого плакати. Ми ж не на віки розлучуємося, дасть Бог, скоро покінчиться й ми знову повернемося.

Та сліз не вдержиш...

Батьки й матері благословляють синів на дорогу. Сини кланяються низько під благословенство. «Батькова й материна молитва з дна моря винимає!»

Ось тамечки молодий козак розпрощався з сім'єю, виїхав за ворота тай завернув у бічну вулицю. На скраю тієї вулички, на воротах стоїть молода дівчина та пильно, нетерпляче глядить уперед себе. Визирає когось...

Побачила козака. Відчинила швиденько ворота та вибігла проти нього, що стріла.

Козак зіскочив із коня та припняв його до стовпа в воріт. Дівчина кинулася йому на шию. Обняв її палко козак, пригорнув горяче до кріпкої юнацької груди.

— Коби ти знав, як довго я вже тут дожидаюся — говорила дівчина.

— Не міг, кохана, скоріше, хоч і як спішився, не міг. Заки приготував коня, збрую, то й час минув.

Дівчина вже не докоряла козакови. Була щаслива, що милий біля неї. Та недовге було воно, те щастя. Відігнав його від себе та від любки сам таки козак, що обізвався, щоби перервати мовчанку.

— Галю, чи дуже скучати, тужитимеш за цей час, як мене не буде в Трилісах? — спитався він.

Галя задріжала. Згадка про розстання прошибла її наче студена стріла — хоча ще від позавчора знала про це, хоч і передтим знала, що війна неминуче наступить, бо всі говорили про це. Та таке близьке, таке близесеньке розстання! Вона ніщо не відповідала на

зловіщі слова козака, лиш глянула на нього сумно своїми карими очима. В очах блестили сльози.

— Гнате, Гнатику, не кидай мене! Я вмру, згину без тебе! — говорила хлипаючи.

— Цить, Галю, не плач! Тиж знаєш, що я мушу їхати! Яж на те козак! Та не журися, не побивайся. Війна скінчиться, я повернуся й тоді вже ніколи не розлучимось — успокоював козак дівчину.

Вона силувалася спинити сльози, спинити ридання, та не її сила була. Аж по добрій хвилі успокоїлася як-так. Тоді обізвався козак:

— Пора мені відїзджати! Прощавай, Галю!

Поцілував її та як стій скочив на коня, щоби не задержала його довше.

— Прощавай! — сказав ще раз — і не вдавайся в тугу та молися за мене, щоб Господь милосердний беріг мене на війні.

Ударив коня острогами й пігнав як той вітер під гору, до замку, де був назначений збір триліської сотні.

На майдані біля замку зібралось вже чимало козаків. Не трохи й добровольців ізійшлося.

Деякі козаки сидять уже на конях. А деякі стоять біля коний, держать їх за поводи та розмовляють зі своїми семьями. Ось чорновусий, присадкуватий козак дає поради жінці, як вона має вести господарство за той час, як його не буде дома.

— Гляди, щоб сіно на час було викошене та звезене, щоб не замокло. А й службу наглядай, щоб не дармувала. Знаєш чейже, що господарське око тучить коня.

— Не журися, всего догляну як слід — відповіла жінка тай плаче.

А там знову старенький батько, каліка без одної ноги, спираючись на палиці, наказував сина, як має на війні поводитись:

— Не посороми, сину, нашого козацького роду! Розправляйся сміло й уміло з ворогом, сину. Нехай ніюдин удар твоєї шаблі, ніюдна куля твого самопала не піде на марне. Відімсти їм за обиду, що заподіяли кляті

твій нещасній сестрі. Я й сам пішовби. Жадоба пімсти пре мене туди, та старість і каліцтво не пускають.

Він ледви тямить її, сестричку Ірину. Це малий був. Тоді саме настановили в цьому лейстровому казацькому полку, де служив його батько, як і в усіх лейстрових козацьких полках, полковником чужинця, намість Українця. Цей новий полковник сподобав собі був їх Іринку. А вона була гарна дівчинка. Раз виправив полковник їх батька в далеку небезпечну дорогу. Виправивши батька з дому, напав у ночі на їх хутір і схопив Іринку тай збезчестив її нещасну. Іринка зі встиду та з сорому втопилася. Батько вернувся з дороги калікою, без ноги. Іринки не застав уже в живих.

Отсе затамив собі юнак із дитячих років, або радше не він затамив, а батькові оповідання вбили йому це все в тямку. Його батько від цієї сумної події западав страшною ненавистю до ворогів. І в цьому дусі виховував сина.

А там старенька мати також виправляла сина, славного козака Гнатишенка.

Кожна битва від Жовтих Вод почавши, вкривала його ймення все новою славою.

Знала се мати й тільки говорила:

— Може Господь і тепер тебе охоронить!...

Козак, що лишив любку там біля воріт, віхав між козаків і станув поруч інших.

Та й не розглянувся гаразд, як біля нього станула його Галя.

— Ти тут!! — скрикнув козак мило здивований.

Дівчина ніщо не відповіла на оклик козака. Станула побіля коня й обіруч ісперлася на луку сідла та мовчки вдивилася карими очима в любого козака.

Козак нахилився, взяв її руку в свою та шептав їй ласкаві слова.

Відділ козаків усе більше й більше. Все прибувають нові. Сотня виповнюється. Окриме позад сотні козаків станули охочі з посполитих та з міщан. Як неоднаковий одяг в охочих, так і зброя в них неоднака. Цей перевісив через плече рушницю, тай заткнув за пояс пістолі та припняв шаблюку до боку. А тамтой тільки

здоровенного списа взяв зі собою. А ще інший заткнув тільки косу сторчаком. Є й тутечки між охочими кінні, та багато більше піших. А за ними станули підводи навантажені зброєю, стріликом, одягами та харчами.

А в сотника в хаті також смуток веться й жаль, по всіх закутинах осідає, прогоняє радість.

Двох їх кидає ці хорони, батько й зять. За батьком жінка сумує й дочка й синок, а за зятем, за Семеном Чмутом, жінка молоденька, що не натішилася, не нарадувалася дружиною любим, а вже мусить його далеко на криваве весілля виправляти й може, може... не дай то, Боже, на віки втеряти.

Та не тільки молодиця, не тільки Ганна за дружиною любим тужить, а й його ненечка рідна, вдовиця Чмутиха зі смутку та з горя, як та ніч темненька стала та ще більше до долу похилилася. Старається вона, правда, не показувати цього по собі, хоч сльози так і тиснуться до очий, вона на силу спинює їх.

А Ганна, бліда що стіна, вона радаб, щоб сльози хлинули, можеби їй полекшало, та ніяк не може, ні сльозинка не виходить, такий біль, такий біль.

— Семене, чому мені не можна туди з тобою. Чому? Я там булаб щасливіща. Як ти згинувби, то я з тобою разом.

— Успокийся, Ганно, успокийся. Не всі на війні гинуть, більше вертає...

— Я знаю це, та так довго, довго в непевности жити.

Тут вмішалася сотничка:

— Доню, успокийся, так мусить бути. На теж Семен козак, щоб на війну йти, коли рідна країна кличе.

— Мамо, та чому тепер?

Не знала сотничка, що їй на це відповісти, аж сотник каже:

— Ну, годі! Кому в дорогу, тому час! Бувай здорова, мамо, — звернувся він до жінки — прощавай, доглядай усього й за себе й за мене. Треба тепер тобі, моя господине, хату за всі чотири угли держати. Та я знаю, що ти це вмієш. Вдержуєш усе три, то й четвертий вдержиш. Тай не першина воно тобі.

Сотник із сотничкою поцілувалися, а тоді сотник до дочки до Гані:

— Прощавай і ти, доню! Будь сильна! — Більше не сказав їй ніщо, тільки пригорнув її кріпко до грудий і поцілував у чоло. — Прощавай і ти, Андрійку — звернувся він до синка. — Радби я тебе взяти на лицарське діло, знаю, що ти всією душею радий туди! Та не хочу хати без господаря лишати — додав із усміхом. Тепер ти на мойому місці тут господар. — Маєш маму й сестру в небезпеці боронити.

А Андрійко на ті слова аж підріс:

— Оборону, тату! — сказав гордо.

Тут мати як не схопить синка-мізинчика в обійми, як не піднесе в гору тай цілує, цілує:

— Лицарикуж ти, мій козаче великий!

А батько сміється:

— Славно, Андрійку, славно!

Це розвеселило всіх. Навіть удовиця Чмутиха всміхнулася, ба й у Ганни на устах заграла усмішка.

Та тут Семен до Ганни:

— Бувай здоровенька, Ганю! Дожидайся мене та не сумуй.

І припала йому до грудий, обіруч його шию оповила й нараз сльози з очий струями хлинули. І почула, Ганя, що їй наче полекшало від тих сліз.

Звернувся тепер Семен до матери старенької:

— Бувайте й ви, мамо, здорові. Поблагодиславте мене, прошу.

І припав перед ненькою на одне коліно та схилив голову під благословенство.

А старенька вдовиця поклала синові вихуділі руки на голову тай:

— Благословлю тебе! Нехай тебе Господь милосердний і Матінка пресвята все в опіці мають.

І зняла собі з шиї хрестик тай завісила синові на шиї.

А сотник:

— Ходім, Семене — час у дорогу!

Вийшли. За хвилину вже оба в сідлі. Поводи в руках. Іще одно, останнє: «Бувайте здорові», ще одно: «Прощайте!» й обидва виїхали з подвіря.

А сотничка, Ганна, Андрійко та Семенова мати ще довго, довго стояли на воротах, за відїзджаючими сумний зір слали, сумовиті очі за ними видивляли. Стояли аж поки оба їзди не скрилися перед їх очима за високим острокіллям замку. Аж тоді відїйшли в замкові світлиці.

*

Сотник виїхав поперед сотні. Підняв шаблю в гору. Загуділи литаври, засурмили сурми й відділ із пятьсот кінних козаків рушив наперед.

За ними їхали кінні добровольці, а за тими йшли піші, що їх не стати було на коня.

А за охотниками їхали козацькі підводи.

День був погідний, ранок чудовий.

Легітний, тихий легіт провівав полем. А від його тихого подиху філювали рівно та гладко збіжжа й трава. Тихо, поважно посувався відділ козаків.

Нараз в перших рядах задзвеніла пісня, а там і все козацтво, ба й добровольці підхопили її.

Із кількесот молодецьких грудий добулася могутня пісня та розлягалася широкими, збіжистими полями. А густі діброви відгомнювалися.

Козаки співали:

«Розлилися круті бережечки гей-гей по роздолі,
Пожурились славні козаченьки гей-гей у неволі.
Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці, не журіться,
Посідлайте коні вороженькі... садовіться.
Та поїдем у чистеє поле, на розправу,
Та наберем червоної китайки та на славу.
Гей, щоб наша червона китайка не злиняла
Та щоб наша козацькая слава не пропала!
Гей, щоб наша червона китайка червоніла,
А щоб наша козацькая слава не змарніла
Гей, у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася
А миж тую червону калину та піднімемо,
А миж свою славну Україну гей-гей розвеселимо.

III. Триліси сумують.

Не стало в Трилісах козацтва й затихло, зацімело місто. Не чути сміхів ні жартів ні пісень веселих. Весела пісня нікому й у голову не приходить. Чи ж може бути інакше, коли там десь далше доля України рішається, коли там далеко сам цвіт народу наставляє свої груди, виставляє своє життя на небезпеку.

Сумує містечко.

А й на замку в сотника не інакше. Сотничка хоч і вештається скрізь по господарстві, хоча скрізь пильним хазяйським оком назирає, доглядає, скрізь ладу береже, хоч воно й не вперше доводиться їй самій на господарстві лишатися а й у неї нема давнішої живости й веселости. По господарстві ходить та сум і задуму за собою водить.

То сотничка, а вже Ганна! Як причинна ходить. Ніяка робота її не береться. Сяде край вікна, чи шити що чи вишивати, — то шиє, шиє, а там і руки опадуть, шитво з рук випаде, голова похилиться під думками під важкими.

— Що там мій Семенчик діє? Чи здоров він, чи верне щасливо? Чи може загине, на віки покине мене, а найде собі іншу любку: сиру могилоньку. І знехотя тиснуться їй на думку слова пісні й уста бліді шепчуть її:

«Ой там козаченько
Лежить край степоньку,
Йому очі видзьобує
Сизий соколенько.
Змивають голівку
Дощі маєві,
Розчісують кучерики
Терни густенькі.
Змивають голівку
Та дощі дрібні,
Висушують його тіло
Та вітри буйні».

Уста шепчуть слова пісні, а з очей рясні сльози горохом котяться. А вийде мати, погляне на дочку, спитає:

— Чого ти плачеш, доню?

— Я не плачу, мамо!

— Не вдавайся в тугу! Бог ласкав! Тай не ялося жінці-козачці так на душі впадати.

— Ба! Хочби вісточка від нього, від Семена!

— Може вони в таких сторонах, що нема куди, нема як вістки передати. Може ворог відтяв їм дорогу, або що... На війні всяко буває — сказала сотничка.

Оттак потішала бідна мати розтужену дочку. І Ганна дальше сумом сумувала. Часом вибіжить до свекрухи, до Чмутихи, матери Семенової.

А мати також цілими днями лиш про свого сина, про Семена думає, не знаючи, не відаючи, що з ним діється. Чи він здоров та веселий проміж козацтвом пробуває й лицарської там слави собі добуває — чи може вдруге ожинився..

Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку
Без дверець і без віконця,
Лежить сиюк проти сонця
Та на кублинку головою,
Прикрив личко муравою.

А може — може лежить у чистому полі непохоронений і нема йому

Ані трумни ані ями,
Ані батька, ані мами,
Ані кому задзвонити...

Хіба чорний ворон йому похорони справляє

На його білому тілі сідає,
Йому очі випиває,
Біле тіло коло жовтої кости обідає

і ці кости козацькі, лицарські кости розносить по широких степах.

Такі болючі материнському серцю думки навідуються до неї.

Тільки їй і лекше стане, як невістка її, Ганна, прибіжить на часочок до неї.

І обидвом їм лекшає на серці, коли разом поплачуть.

І так усі сумують! Навіть малий Андрійко Сотниченко, навіть і він не той став. Як давніше був він все веселий, з дітьми бавився, вічно на вулицях пустував, скакав, так тепер його тамечки ні сліду. Посумнів, споважнів. Усе лиш такий задуманий ходить...

Тільки його розради, що лук тугий. Із ним він теперечки майже не розлучається. Раз-у-раз натягає його та націлюється в щонебудь. Влучати вчиться. Мірить у ворон, горобців та усякі інші птиці, а то й так до ціли стріляє. Вже тільки вправи набрав, що часом то й на лету птицю влучить. І це тішить, радує його.

— Ото, якби так теперечки тут битва була — думає він собі — давсяб я їм, клятим вороженькам у знаки! Пімстивсяб за Нечая й усіх, усіх замучених!

І біжить до матери:

— Мамо, мамо! Я сьогодні вже пять птах зістрілив! Тільки одного хибив. А отсю ворону, мамо, на лету поцілив — хвалиться Андрійко.

— Гарно, сину, гарно! Добрий козак буде з тебе, Андрійку! — каже мати та гладить сина по русій голівці й усміхається сумовито... Ой, так, так, козак! Не так то й далекий уже той час, коли й із Андрійком прийдеться їй розлучитися, коли й сина прийдеться їй вправляти на війну.

IV. Невеселий поворот.

Аж як триліські царини жовтіти стали, як уже пшениці й жита під серп почали проситися, — аж тоді повернулося козацтво в Трилісі.

Повернулося, та не все! Чимало завзятого козацтва, юнацтва хороброго, лицарства славного лишилося там на боєвищі, козацькими молодецькими тілами нещасні берестедькі поля покривши, буйні свої голови за свободу землиці рідної, за волю народу рідного поклавши. Із пятьсот козацтва повернулося не більш трьох сот! А з двох соток добровольців і пятьдесятка не повернулася.

А й між цими, що повернулося, багацько остане на все каліками: цей без руки, той без ноги, посічених, порубаних, постріляних багато.

А всі разом сумні-сумні! Неначе та ніч чорна обняв усіх сум і горе. І давить і гнете.

Не їхали за повертаючими вози повні добичі, повні скарбів та зброї ворожої. Не багато повернулося й цих возів, що з ними вирушили були на війну. Тіж, що верталися, їхали в порожні, — ба ні, не в порожні: везли на них козаки тяжко ранених, що їм не сила вже була верхи на конях вдержатися.

Віхали в ворота містечка запорошені, виснажені, виниділі, голови буйні козацькі додолу схиливши.

І вийшли напроти них свояки їх. Побачивши їх уже й не питалися ні прощо. Усього здогадалися, дорозумілися. Не так тай не такі верталися вони після Жовтих Вод, Зборова, Пилявців ... ой, не такі.

Віхавши в місто, порозходилися козаки зі своїми семьями по домівках своїх.

Тільки гурт осиротілих родин лишився ще біля замку. Великий гурт! Лишився, щоби від сотника довідатися про своїх батьків, чоловіків та синів, що погибли на війні.

Сумні, невеселі стояли вони всі. Для них нема вже й надії.

Вийшов сотник. Поклонився громаді, громада відклонилася йому. І він був невеселий, та не показував цього по собі.

Підступив насамперед до старого дідуся:

— Ваш син, Петре, хоробро бився. Вже впав, а ще не давав ворогам пардону. Стріляв, поки стало сил. І ще не одного ворога післав на той світ. Славно вмер ваш син! А й ми по козацьки похоронили його.

Дідусь тільки зітхнув і шепнув:

— Пімстився за сестричку! І сам ляг за її честь.

— І твій чоловік, Ганно, погиб як козак! Чотирьох райтарів кинулося було на нього. Двох із них післав він на той світ, а й других двох не пустив безкарно — добру дав їм відплату.

Молодиця похилилася, як берізка.

Сотник перейшов до старенької бабусі:

— А про вашого Андрія, матусю, Гнатишенка, наші козаки й пісню зложили. Ось і я з неї дещо затаямив:

„Ой, виїхав Гнатишенко на воронім коні,
За ним панків сорок тисяч женеться в погоні.
Хочуть враги Гнатишенка хочуть ізпіймати,
Козаченька молодого у полон забрати...
Ой, як крикне Гнатишенко: Вороженьки кляті,
Не вам, не вам Гнатишенка у полон піймати!”

Дальше співається як ваш Андрій на вороному гуляє
та голови вороженькам як маківки ті стинає.

„Вже струмками, потоками вража кров ця лється
Аж тут куля зрадлива повітрям несеться,
Гнатишенка козацьке серце прошиває
І лицарську кров червону з серця виливає”.

Там іще співається, як вороги кинулися на нього, як хотіли його на дробен мак посікати. Та налетіли товариші й відбили козацьке тіло та похоронили, зі зброєю лицарською й із китайкою червоною. Так воно й було, паніматко! Честь вам, що такого сина лицаря виховали для України.

І густо пооране морщинами лице старенької бабусі Гнат шихи заясніло. Згорблена спина неначе й випростувалася.

Оттак обійшов сотник усіх. Нікого не минув. Кождому вповів слово добре, кожного потішив.

А за той час, як сотник розмовляв з посиротілими, як потішав їх, — молодий козак Гнат подався в містечко й тамечки завернув у бічну вуличку — до своєї чорнобрової любки, до Галі. Її чогось не було між людьми, що вийшли напроти козацтва. Чомусь не бачив її. Козак їхав сумний, задуманий. Що воно? Чому вона, Галочка його та не вибігла проти нього. І козак ударив коня та стрілою, та вихром погнався на Галине обійстя. На млі ока був уже край воріт. Припняв коня до стовпа біля хати та з тривожним, дріжучим серцем подався в Галину хату.

А там із постелі схопилася Галя та повисла на шиї любого козака.

— Ти вже приїхав, ти приїхав! Ах, яка я щаслива, яка щаслива! Мені сили вернулися...

— Ти хора?

— Ні, вже ні! Я була хора, думала, що вже не побачу тебе. Та це вже минулося. Я тепер здорова, щаслива.

Розпрощавшись з громадою, подався сотник у замкові світлиці.

Тутечки сидів уже Семен із Ганною. Тішилися собою.

— Оповідає тобі Семен свої пригоди, що? — сказав до Ганни. — А подякуй йому, Ганусю, що твого батька вирятував від смерти. Колиб не він, можеб ти вже була й не оглядала мене більше.

— А це як? — спитала Ганна налякано.

— Як то як? На війні, доню, на війні — говорив сотник усміхаючися та приглядаючися молодій парі. — Загнався я був у бою за далеко, відстав від своїх, а вороги обскочили мене гей та саранча, з усіх боків.

— Господоньку! — зітхнула Ганна.

— Я відбивався як міг, та їх перевага була. Уже були коня положили підмною. Я вже й думаю. «Ось уже й кінець мій!» Уже наготовився був умирати. Дорого хотів продати своє життя. Аж тут де ні взявся, налетів із кількома товаришами твій Семен та вирятував мене з небезпеки, з ворожих лабет. Замість моєї душі, що вже мала розпрощатися з білим світом, чимало вороженьків пішло туди на той світ, бо наші шаблі не дармували!

— А ти мені ніщо й не казав — звернулася Ганна до Семена й подячним зором гляділа на чоловіка.

— Бо не було що. Цеж звичайне козацьке діло, обовязок наш.

Нараз за дверми почулися голоси. Семен зірвався.

— Мої мамуня прийшли! — сказав.

І вибіг у другу кімнату. Вибіг привитатися зі старенькою ненькою.

А за ним вийшла Ганна й сотник.

V. Отець Андрій.

Третього дня після повороту триліського козацтва з під Берестечка була неділя.

Церква була повнісінька. Чимало народу стояло ще на дворі перед церквою. І козаки й міщане зібралися численно.

А вся церква аж сяла від світла. Перед намісними іконами падали в золотих ставниках ясным світлом товсті воскові свічі. Кругом них і коло самих ікон світилося чимало свічок і свічечок та лямпок. Посеред церкви горів сив світлом срібний павук.

Правобіч у церкві стояли чоловіки. Попереду козацька старшина, а за нею рядові козаки й міщане.

Попереду всіх перед царськими воротами стояв сотник Богдан Олександренко. Стояв із похиленою головою й тихо шептав молитви. Молилися й усі козаки та міщане, молилося й жіноцтво. Шепіт молитов нісся церквою, переходив і на двір, де теж усі потонули в молитві.

А понад цим усім лунав голосний спів о. Андрія та діякона, дяків і піддячих.

По євангелії вийшов о. Андрій перед царські ворота та став говорити проповідь.

— Брати, друзі мої! — говорив панотець. — Невесела година настала! Ворог, наш лютий ворог, що з під його кормиги ми щойно вибилися на волю, він знов узяв над нами перевагу. І гордий на свою перемогу без сумніву наїде небаром на нашу Україну, щоби вдруге підгорнути її під свою владу. Невеселий час, брати мої й сестри! І нам треба добре призадуматися, що нам діяти. Ворог кине всі свої сили на нашу Україну, щоб за одним замахом придавити нас раз на все, щоб нас так знищити, щоб ми вже ніколи не важилися піднятися, щоб і думати про щось такого не посміли. Та не слід нам, брати й сестри, падати на дусі. Не слід у розпач, у безнадію попадати. За нами Жовті Води, Корсунь, Збараж, Зборів, Пилявці! Що проти них, проти цих перемог поразка під Берестечком! Це треба нам тямити та зібравши всі наші сили, всю витривалість і завзяття, виступити сміло проти ворога. Нам треба показати, що в нас доволі сили, щоб не пустити його тут.

А ця несподівана поразка, це нещасне Берестечко, воно не лише нехай не відбирає нам духа, а противно нехай буде для нас наукою. Берестечко може нас багато навчити й повинно навчити. Звіснож, що нема ніщо лихого, що не вийшло б на добре. Так теж і наша невдача

під Берестечком не пропаде для нас марно й матиме для нас свої добрі наслідки, — коли тільки будемо вміти як слід використати її! В першуж чергу треба нам призадуматися над причинами цієї нашої невдачі. Якій вони, ці причини? Найбільша й найважливіша з усіх них це недостача віри в свої власні сили. В сьогоднішньому євангелію чули ми, що сказав Господь наш Ісус Христос апостолам: «Коли матимете віру як гірчичне зерно й скажете горі: «Перејди звідсі там! — вона перејде, ніщо не буде вам неможливе». Так, брати й сестри, це одна з головних хиб наших, що ми ніколи не віримо в свої власні сили, а все надіємося на чужу поміч. І щож? Ось і маєте наслідки цього! Зрадливий союзник покинув нас і ми зараз і стратили віру в перемогу. Колиб не це, колиб у нас була віра в свої власні сили, не втішавсяб тепер ворог перемогою, ні! Та, брати й сестри, будьмо певні, вірмо в це, вірмо твердо, що наш противник передчасно святкує перемогу. Після Берестечка, вірмо, прийдуть не Жовті Води, не Корсунь, не Зборів, а ще більша, ще світліша перемога. Я вірю в це! І з ваших очий бачу, що й у вас є ця віра. Тож не падаймо на дусі, а сміло глядім уперед, у будучину.

Проповідь закінчив о. Андрій словами:

— Дай, Боже, ясновельможному гетьманові як найскорше й гідно відплатити ворогам за Берестечко! Дай, Боже, всім нам діждатися часу, як Україна наша дорога вже вільна, вже свобідна буде розвиватися й кріпшати та гараздом і світлом науки пишатися. Амінь.

Ось так говорив панотець Андрій. Люди слухали проповіді з напруженою увагою. Палка проповідь додала духа всім, збільшила їх завзяття...

Козацтво на знак, що готове боронити України до останньої каплі крові, готові покласти за неї голови, під кінець проповіді добули шабель до половини.

Поважні, та бодріші, завзятіші виходили люди з церкви. В очах усіх світилася надія, а з лиць біла певність, що правда таки візьме верх над неправдою, над кривдою. Ще не вмерла козацька мати! Поки в козацьких руках є гострі шабляки, поки рушниці, самопали в руках, поки всі серця на Україні одного бажають, в один такт ударя-

ють, поти ніякий ворог не смітиме безкарно знущатися над козацькою країною, над вольницею козацькою.

Поважні, та бодрі, завзятіші виходили люди з церкви. Вертається нарід із церкви тай гуторить. Гуторить, говорить і про те, що було й про те, що буде. Всі говорили про зраду Татар під Берестечком.

— Могло ще гірше бути, колиб не наш полковник Богун. Його розумови завдячуємо, що бодай частину козацтва врятував.

— Мабуть теперечки й пан гетьман не стане вже опиратися на чужих силах, а на своїх — вкинув це хтось.

— Пан гетьман і під Берестечком хто зна, чи не давби був собі ради. Не з таких халеп приходилось йому видобуватися й він усе вмів собі порадити. Та вража Татарва і його зі собою узяла.

Окремим гуртом ішло парібоцтво. Вони, парібки гуторили про всячину тай теж здебільша про війну. Звіснож козацька молодь то про щож інше й розправляти та ще й у такий час!..

А як уже відійшли спорий шмат дороги від церкви, зтягнули гуртом пісню:

„Ой, почувайте і повідайте,
Що на Україні повстало,
Що за Дашевом, під Сорокою
Множество врагів пропало...“

Поволи порозходилися люди по хатах, по своїх. Однак молодь довго ще ходила вулицями містечка.

І довго ще лунали містом пісні. В сумній годині пісня про давну славу давала людям найкращу розраду.

VI. Приказ від Богуна.

Пройшло ще декілька днів...

Настав робочий час, час жнив. І містечко стало поволи прибирати звичайний вигляд. Люди поволи наче й забули про тривогу війни. Готовилися до праці, до жнив. А хліби, Богу дякувати, вдалися, зародили як ніколи.

Трилісяне дякують Богу за гарний врожай. Не буде голоду, передівку не буде. Тішаться люди, радіють.

Аж тут одного дня понісся з майдану голосний звук литаврів.

Скликали козацтво на раду.

Заворушилися козаки, заворушилися й міщане. Кожен кидає всяку роботу та спішить на майдан. Кожен цікавий, чого це козацтво на раду на майдан зізивають, над чим радити будуть?

І скоро став просторий майдан виповнятися народом. Козаки стають по середині майдану. Тісно рамя об рамя в чотирокутник, в середині порожнє місце лишаючи для старшини.

А за ними, за козаками стають гурмою міщане. Тутечки теж і жонота: козачки й міщанки.

Гамірно на майдані. Люди гуторять, раді довідатися заздалегідь, чого саме зізвали козацьку раду. Та ніхто цього не знає.

Та ось іде й сотник зі замкових світлиць. А з ним уся сотенна старшина: отаман, осаул, хорунжий, писар.

Увійшов сотник зі старшиною в середину чотирокутника та станув на підвищеному місці.

Шапку знімає, кланяється низько громаді й говорить виразно:

— Панове козаки й ви панове міщане! Дозвольте мені до вас слово держати.

— Говори, говори, батьку! — загреміло козацтво в відповідь, буйні чуби в відклон схиляючи.

— Говори, говори, пане сотнику! — закликало й міщанство теж із низким поклоном у його бік.

Стало тихо на майдані, хоч мак сій.

А сотник говорив:

— У важній справі скликав я вас на раду, панове козаки. Саме сьогодні перед хвилиною пригнав гонець із Винниці, від вельможного винницького полковника Богуна з полковницьким приказом нашої триліській сотні. А пише пан полковник ось що:

Писар розвинув письмо та став читати на голос:

Славному Пану Сотникові Богданові Олександрен-

кові, сотенній старшині й усьому Козацтву триліської Сотні привіт і поздоровлення!

Славні Пане Сотнику, хоробра Старшино й лицарське Козацтво.

Відомо чинимо вам, що по берестецькому нещасті наш Ясновельможний Пан Гетьман знов збирає військо під Корсунем. На заклик Ясновельможного сходиться козацтво й посполиті з усіх українських земель. Сила наша росте. Та треба часу, щоб наново завести лад у війську, а невправлених у воєнному мистецтві вивчити його, призвичаїти до воєнної слухняности.

Заразом чиню вам відомо, що польський гетьман Потоцький рушив уже з сильним військом на Україну, щоб її присмирити, наново повернути польську владу на всій Україні. Я висилаю до всіх своїх сотень і до Вас шлю приказ: старайтеся по змозі як найдовше задержати біля свого міста ворожі війська. Укріпіть завчас усильно місто, а як прийдуть, старайтеся забавляти їх лицарськими фортелями й усіми способами. Пан Потоцький буде взивати вас, щоб ви добровільно піддалися й обіцяє вам помилування й ласки всякі, коли відступите від гетьмана. Я знаю, що вам не треба пригадувати вашого козацького обов'язку: радше згинуті до одного, а не піддатися, знаю вашу лицарськість і вірність ясновельможному гетьманові й Україні нашій — тому тільки даю приказ: спинити як найдовше неприятеля. Нехай не має легкого проходу, нехай не має спокою.

Я певен, що славна триліська сотня виповнить мій приказ для добра рідної землі. Знайте й тяміть, що «солодко й славно є вмирати за рідну країну!» І вічна слава жде тих, хто не пожалував життя за волю рідного народу.

Іван Богун, винницький полковник війська ясновельможного пана гетьмана Богдана Хмельницького.

Дано в нашому полковому місті в Винниці Р. Б. 1651 місяця липня дня..

Скінчивши читати, писар звинув письмо. А сотник знов дав знак рукою, що хоче говорити й каже:

— Чули, панове козаки, який приказ дає нам вельможний пан полковник винницький.

— Чули, чули, батьку! — відповіли козаки.

І зрозуміли все? — питає ще сотник.

— Зрозуміли, зрозуміли — загреміло довкола.

А сотник тоді:

— Коли всі зрозуміли, то тепер послушайте моїх приказів. В першу чергу мусять бути направлені вали й гострокілля. І до цього заберемося таки сьогодні. Всі, хто живе в місті, до роботи! Друге треба подбати про зброю та про стріливо. Це вже твоя річ, пане обозний!

— Все буде як слід — відповів обозний Роман Кучеренко.

— Треба також буде збіжжа довкола Триліс, що тільки дасться завчасу зжати, а що годі буде зжати, знищити, щоб ворогам не було ні хліба ні паші — приказав сотник.

— Зробимо, зробимо все — загула громада.

— Тож до діла, громадо, поки час! — сказав сотник і поклонився громаді тай вийшов із чотирикутника, а за ним уся старшина сотенна.

— Здоров був, пане сотнику! — крикнули ще козаки та стали й собі розходитися.

Мовчки, поважно розходились Трилісяне по своїх хатах. Якось розмова, що до ньої вони все такі охочі були, не вязалася тепер. В кожного в думці снувалося тільки одно питаання: «Що то, буде?» Та зараз прихотила й відповідь: «Буде, що Бог дасть! А нам треба сповнити приказ нашого славного полковника Богуна!»

Мовчки, поважно розходилися Трилісяне. Тільки молодь, парібоцтво не мовчало. Стало триліське парібоцтво якесь неначе бадьоріше, завзятіше. Вони нетерпляче дожидалися хвилини, коли можна буде розправитися з ворогом, лицарської добути слави. Звичайно козацька молодь!

І тепер заметушилося парубоцтво. Взятися свої рушниці й шабляки оглядати, заздальгідь готувати їх.

Та тут батьки:

— В першу чергу на поле, хліб жати!

І висипав нарід на поля довкола Триліс. Збіжжа

доспіле, або таке, що вже доспівало, жали серпами, в снопи вязали, а недоспіле грабками косили: «Буде на пашу для худоби!»

І зараз усе звозили до міста. Не складали в копи, як звичайно бувало.

І вже по кількох днях не було довкола Триліс ні одного незжатого, чи нескошеного лану.

Не дістане ворог ні стебелинки триліського збіжжа, не дістане.

Тепер нехай приходить.

VII. Ой, ідуть, ідуть гості на весілля...

А тимчасом пан Потоцький вирушав уже з чималим військом із Павлочі на Триліси.

Не весело вирушав польський табір із Павлочі, де простояв кілька днів на спочинку.

Втратили тутечки в Павлочі найзавзятішого вою, найлютішого ненавидника козацтва, втратили цього, що всьому польському війську додавав завзяття та запалу, скріплював їх духа — втратили князя Ярему Вишневецького.

І то ще як несподівано, як нагло!

Ще в неділю на военній раді, яка відбувалася таки в його наметі, був князь Ярема здоровісінський. На цій раді переважила його думка. А радив він не йти на зустріч війську Хмельницького тепер, а йти до Київа та тамечки сполучитися з литовськими військами, що йшли коронній армії в підмогу під проводом литовського гетьмана князя Радивиля. «Щойно коли злучимо обі сили, вдаримо разом на ворога!» радив князь Ярема.

Отся рада переважила на раді, тож князь Вишневецький дуже радів. На радошах і видав він у себе пир і гостював у своєму наметі панів усісіньку днину. На пирі був увесь час незвичайно веселий. Частував раз-у-раз гостей тай сам пив, як ніколи.

Другого дня зів кавуна та напився меду. І з того кажуть і захворів. Захворів, а через кілька днів і душу віддав.

Вся шляхта за ним дуже жалувала. — Шкода лицаря такого, завзятого такого, такого оборонця кресів наших — казали.

Один тільки пан Потоцький, хоча на зверх і виявляв смуток, сказав навіть до сліз зворушуючу промову над домовиною князя Яреми, в дусі радів, що не має вже суперника до слави воєнної, якої так дуже бажав, а якою годі було йому засясти в очах польської шляхти, поки жив люблений і слазлений нею князь Ярема. Не міг, хоч не менше лютував, хоч не менше від князя Яреми мучив «тих збунтованих хлопів» і їх жінок та дітей.

Зраділо польське військо, дуже зраділо, коли наближалося в околиці міста Триліс. Так зраділо, що відразу забуло про свій свіжий ще сум із приводу смерти князя Яреми.

Якже бо не радіти їм?!

Доси, куди тільки не переходили, скрізь і скрізь стелилася перед ними одна-єдина, страшна непривітна пустир. Цілі села, міста цілі, всі хутори поруйновані, пусті, безлюдні. Харчів ніде й ніде, навіть за великі гроші не мож було роздобути. Мешканці, побачивши, що годі їм опиратися перемагаючій силі польських військ, самі палили, пускали з димом свої оселі, хліб скривали в землі та крилися по лісах, як перед Татарвою. Палили й млини, щоб польські війська не могли збіжжа змолоти на муку, як що й роздобулиби десь його.

Та не кінець на тому!

Як було в початках війни, в 1648 році, так і тепер скрізь по Україні пішли гайдамацькі загони.

І польські війська вступали в Україну немов у пекло. Скрізь, кудою тільки доводилося переходити їм, скрізь як із під землі виростали й нападали на них гайдамацькі загони. Вони теж ломили мости на перевозах, нищили дороги, відбивали в поляків вози та коні.

Ой, не солодко приходилося польському війську на Україні!

Тож, коли найшлися нараз у багатій околиці, залюдненій і збіжжями покритій, дуже, дуже зраділи.

А околиця справді була як рай. Роскішно зеленіли сади кругом багатих хуторів та пасік. На розлогих полях

хвилював спілим повним колоссям незжатиї ще хліб. Чудова й багата була околиця, справді неначе медом і молоком текла.

Потоцький рішив використати цю нагоду, щоб захопити військо, що вже сильно підупало було на дусі, до завзяття та витривалости, піднести його знесиленого духа.

Тож у повному гетьманському одязі, з самоодвітною булавою в руках, виїхав він перед чоло війська й піднявши на стременах, промовив:

— Панове шляхта лицарська й ви жовніри хоробрі! Не легка була наша дорога, наш похід по Україні. Приходилося нам тут зазнавати й голоду й холоду. А й прокляті гайдамацькі загони своїми несподіваними й нечайними нападами давалися нам таки добре в знаки. Та ви, лицарська панове шляхто, й ви, хоробрі жовніри — тут пан Потоцький узявся перехвалювати витривалість і хоробрість свого війська, щоби зєднати собі його прихильність — ви все те видержували й видержали хоробро! В нагороду за вашу вірність і витривалість позволяю вам сьогодні погуляти собі в цих багатих, медом і молоком текучих околицях. Все, що попаде в ваші руки, все ваше. — Я даю вам сьогодні повну волю.

— Славно, славно! — закричало, загукало військо — Віват!

Потоцький поклонився злегка шляхті й війську та відїхав у свій намет.

А голодно жовнірство подїлилося гараз на богацько віддїлів і кинулося по хуторах. Магнатські та шляхотські цюри й собі творили віддїли та йшли на хуторі. До деяких приставала й бідніша шляхта.

Спокійні хуторяне, заскочені несподівано не могли боронитися з успіхом.

Та не давали спокійно грабувати свого майна. І зрости своєю неповинною кровю рідну земельку.

Вскорі поруйновані й пограбовані хутори станули пожарищами.

А жовніри верталися в табор з возами навантаженими всяким добром: збіжжам, садовиною, городовиною, борошном та мясивом. Перед собою гнали вони стада

товару й череди овець. Попри коні й на конях вели й везли повязаних дівчат та молодичь...

— А що рука? — звернувся один ротмістр до молодого вояка, що їхав поруч нього.

— Рве, стрійку.

— Маєш памятку з першої своєї воєнної виправи. Казавжеж я тобі, що тутечки не жарти. Бачиш молоді дівчата борються, як вояки, як львиці. На другий раз раджу тобі, бережися.

— Буду вже берегтися. Хтож міг сподіватися, що з цих ніжних дівчат такі воївниці?

— Вони всі тут на Україні такі. О, я їх добре знаю!

— Мабуть і сам ясновельможний не дасть собі з ними ради?

— Може. Та мені це байдуже. Всеж таки я запобіг у нього ласки, бо і йому привів дві. Ясновельможний ласий до красавиць. І він ніколи не забуває таких прислуг. При першій нагоді я пригадаюся йому й панська ласка не мине мене.

— Ну, як ці красуні схочуть почастувати його так, як ось мене, то либонь не дуже буде тобі вдячний, стрійку.

— Е, цього я не боюся. Там вони мали зброю в руках і до того були в себе дома, а тут... Ні, цього я не боюся, зівсім не боюся — сказав ротмістр. Бач, камрати вже й обід готвлять. Жвазі хлопці — закликав він зіскакуючи з коня й віддаючи його своєму чурі.

Перед наметами горіли чималі ватри. В здоровенних казанах варилися страви, яких доглядали жовніри-кухари. Інші жовніри пекли на рожнах усяке м'ясиво.

— Ну, це вже й справді пир по тільки невигодах — сказав ротмістр із видимим вдоволенням. Відживимось, Казю, що? — звернувся він до братанича сідаючи на камінь, що стояв неподалік.

Тимчасом стали подавати страви.

— Вина принести! — покликнув пан ротмістр на щюру.

Принесли. Інші зі служби винесли з намету кілька килимів і простелили їх на мураві.

Шляхта розложилася вигідно на килимах. То сидьма — то лежма. Як кому було вигідніше. Розложилися та й забралися до їди й пиття. За чарками за повними в панів шляхти язики розв'язалися. Розвинулася бесіда, розмова розвелася.

— Оттак, панове, Господь Бог милосердний не лишив нас, потягнув за нами, вірними його слугами. А то вже таки дуже круто приходилося нам. Зате теперечки вживемо собі. Підживимосся, забавимосся за всі часи. Ви нагородимо собі за всі труди й невігоди. Ага, а як там жонота? Що там полонянки наші? Вспокоїлися вже? — звернувся ротмістр до служби.

— Де там успокоїлися! Пхинькають ще! — відповів біловусий Мазур.

— Хай собі пхинькають до вечера — відповів ротмістр. — А тепер покищо, панове шляхто, напемосся меду з моїх пивниць!

— Віват, віват! — загула громадою шляхта підносячи чарки в гору.

Аж тут позаду табору почувся крик, гамір і метушня. А вслід за цим роздалися вистріли з рушниць та з мушкетів.

Шляхта, що пирувала, зірвалася на рівні ноги.

— Що це? Де? Як? — посипалися серед неї довкруги питання.

Та довго таки ніхто не міг розібрати, допитатися, що саме склалося, що сподіялося. Небаром усе затихло.

І щойно тепер довідалися всі, що це був напад. Відділ козаків напав на задню часть табору, де були полонені селяни й їх жінки та дівчата й відбив їх. Ці козаки забрали теж цілий табун коний, а навіть успіли загвоздити кілька гармат. А напали так нечайно й такечки скоро, що заки вартові жовніри спостереглися й могли раз вистрілити, були козаки вже за рікою й кулі не засягали їх.

А багацько було їх? — допитувався ротмістр.

— Було хоч зо дві сотки? — питався інший.

— Де там! І пятьдесятки не було!

— То раз сміливість! — замітив Казьо.

— Е, що це, це ніщо! — відповів якийсь старший поважний шляхтич. — Таке вміють вони робити й далеко меншими відділами.

— А всеж таки ми їх перемогли під Берестечком — сказав Казьо, якому не подобалися ці всі похвали.

— А вацьпан був під Берестечком? — спитав старий шляхтич.

— Ні! — відповів Казьо.

— А то вацьпан і не відає, як ми їх перемогли.

— Егеж, булиб ми їх клятих перемогли, якби не зрада в їх таборі — завважав інший шляхтич.

— Татари зрадили! Ну, мають науку, щоб удруге не вязалися з невірними проти християн — на це Казьо палко.

— Знаменито, Казю, знаменито! — засміявся той ротмістр — значить й ми не гаразд робимо, коли з невірними вяжемося, змовляємося проти козаків. Вониж теж християни!

— Шизматики — відповів Казьо.

— Браво, браво! — закричала кругом шляхта — що шизматик, то не християни. Тільки хто католик і латинського обряду той християнин. І хто проти них із невірними вяжеться цей мусить бути покараний.

Ая один шляхтич:

— Панове, не мішайте віри в справі війни. Не покривайте наших справ вірою. Ми йдемо туди, бо втративши Україну, втратимо й наші маєтки, що тут понадбали.

— Так, так, наше йдемо рятувати — сказав інший.

А цей, що говорив про зраду в козацькому таборі, нерадий, що йому перебили, почав наново:

— Не сама зрада татар, а й зрада таки в їх власному козацькому таборі, зрада козацького старшини помогла нам перемогти козаків.

— А диви, а я про це не чув! — сказав хтось. Як воно було?

— Київський міщанин Гурський, що йому король єгомосьд вже передше був дарував шляхецтво, прислужився нам. Як шляхтич держав він руку за нами.

— Так і повинно бути — каже Казьо.

— Ні, так не повинно бути! — grimнув старий сивосий шляхтич. Хоча він і шляхтич та Українець і з Українцями повинен держати. Колиж ні, коли він виступає проти своїх, а до цього ще й потайки та за підплату робить на шкоду своїх — так він підлий зрадник! Горджу такими Гурськими. Колиб побачив його тут, при всіх плонувби йому в лице.

Шляхта зглянула на нього счудувана. Немов здійгувалася, що серед неї та найшовся справедливий і чесний чоловік.

— Отже щож той Гурський? Оповідайте, пане Палінський — сказав хтось із гурту.

І оповідач говорив дальше:

— Гурський, треба вам знати, доводив пішими козаками, що стояли зараз за возами. Отже він, той Гурський дався перекупити князеві Вишневецькому..

— А дивіть, то Ярема Вишневецький і підкупства вживав до боротьби?

— Егеж, а чогожби ні!

— Та бо я досі чув, що він тільки своєю лицарськістю, хоробрістю своєю перемагав.

— Як бачите, не лиш лицарськістю — зивважав оповідач і говорив дальше. Коли князь Вишневецький із дванадцятьма полками кварцяного війська й чотирма ополченнями наскочив на козацький табор і дерервав ряд возів на двоє, Гурський приказав козакам уступитися назад, так що наші війська могли свобідно вйти в середину козацького табору. Оттоді доперза татарський хан крикнув: «У козацькому війську зрада!» та пустився на втеки враз із усіми своїми татарами. Це викликало в козацькому таборі замішання. Тоді на приказ короля звернено на козаків артилерію та німецьку піхоту, а з правого крила пригнав Вишневецькому на підмогу Олександр Конєцпольський. І тоді пчалася завзятуща боротьба. Аж вечір припинив її.

— І наші взяли верх — завважав Казьо.

— А вжеж! Наших було більше, а дотого серед козаків повстало замішання, бо Хмельницького не було в таборі.

— Та хоч було замішання, хоч ми мали перевагу, на другий день розірвані козацькі вози були знов збиті в чотирокутник, а й окопи направлені за ніч! І ці переможені козаки стояли готові до бою — завважав їдко старий шляхтич.

— Так, так — притакнув оповідач — і ще добре далися нам потім у знаки. Богун, бачите, справлявся нам тоді.

— Ох, той Богун, досить він залляв нам сала за шкіру — вкинув ротмістр.

— Все той Богун тай Богун — аж скрикнув невдоволений Казьо. Та хоч там під Берестечком був Богун і навіть проводив козацьким військом, таки наші перемогли, наші взяли верх.

— Перемогли, та кого? Майже все козацьке військо вивів Богун ціло з табору. А в таборі лишилися тільки калки та нездисциплінована товпа, що не встигли вийти в час із табору. Щойно такий табор дістався в наші руки! — завважав знову старий.

— Е, пан Ройський за шизматиками потягає — завважив хтось.

— Не за шизматиками, а за правдою. Так було і квіта. Тай із цими каліками й із розбитками козацькими треба було зводити криваву боротьбу!

— Егеж, егеж! — притакнув рудий шляхтич. Бачив я їх завзяття. Вже як козацький табор був у наших руках, засілося триста козаків на невеличкому острові на ріці Стирі й оборонялися весь день...

— Триста козаків увесь день! — аж скрикнуло кількох із дива.

— Всесь божистий день, як мені Бог милій — говорив рудий шляхтич дальше. Наші вже всяко підходили до них, а годі було їх узяти. Завзятті влучно стріляли з рушниць і самопалів, а як які відважніші кидалися до них через ріку, вдаряли їх нехибно косами. Багадько наших кидалося на них, щоби заслужити собі ласки в короля і в ясновельможного, та вкінці по кількох невдатних пробах начальники вже ніяк не могли найти охочих до нападу на завзятух козаків. Кожен боявся йти на

певну смерть. Звіснож, життя дорожче, хочби й від найбільших ласк короля.

— А ще коли знаєш, що смерть більше як певна. А вмерлому що по ласках ясновельможного? — замітив присадкуватий шляхтич, подаючи цюрі шклянницю, щоб налив меду.

— А вжеж, а вжеж що так! — притакнула шляхта кругом.

— Ясновельможний пан гетьман, бачучи це, післав до цих завзятців посла. Посол і заявив від імени ясновельможного: «Ясновельможний пан краківський дивується вашій відвазі та жалюючи таких хоробрих вояків, дарує вам усім життя, коли добровільно здасьтєся йому».

— А дивіть, наш ясновельможний пустився на таку великодушність?! Це в нього не буває, а бодай не часто буває — замітив хтось із гурту.

— Та я певний, панове, що ця великодушність скінчиласяби була заразівсьню, тільки ці козарлюги булиб піддалися. Я певний, що він бувби не додержав слова — завважав старий сивий шляхтич.

— Звідки в вас така певність щодо цього — спитав трохи задиркувато високий шляхтич із худим жовтим лицем.

— Тай не треба додержувати приречення шизматикам — вмівався в розмову Казьо.

— Відкіля в мене певність щодо цього? — говорив старий шляхтич. А ось і теперечки чули ви що сказав цей молодий лицар: шизматикам не треба додержувати приречення. Це наше переконання від найдавніших часів. І від найдавніших часів поступали так із козаками. Обіцяли їм усе тільки на те, щоб потім нічого не додержати. Згадайте хочби Підкову, Наливайка, Павлюка. І їм ми обіцяли дарувати життя, коли їх видадуть. Їх козаки видали і що? І одного й другого й третього покарано смертю. Все ми так робили. І це наше нещастя. Воно приносить нам не тільки сором, а й шкоду. Це мститься на нас. Ніхто нам не вірить.

— Та при чому тут ясновельможний? — напирався жовтолиций.

— Потоцький не з іншої глини. Він такий, як і другі.
— відповів спокійно старець.

— Що? — скрикнув і підскаочив аж жовтолиций.
Що ви сказали?! Ви обидили шляхту, весь стан шляхетський! Це нечуване, невидане, це не до дарування! Панове шляхто, й ви спокійно слухаєте цих обид?

Шляхта заворушилася. Стали вже дзеленкотіти шляхетські карабелі. Та старий не злякався, а сказав спокійно:

— Правда немила, коле в очі.

Крик, шум і гамір та дзенкіт шабель змагався. Ось-ось і мала вибухнути бійка. Ротмістр побачивши до чого йде, став угамовувати розярену шляхту:

— Гей, панове браця, що з вами!? Пан Ройський не мав зівсім на думці обиджати нас! Виж знаєте, що він усе любить мати противну думку, як ми всі. Така вже в нього дивна вдача! — спам'ятував розюшену шляхту ротмістр. От радше послухаймо даліше оповідання пана Зайончковського. Пане Зайончковський, оповідайте, будьласка, даліше — звернувся він до оповідача, що оповідав про 30 жовтовідських героїв.

— На чому ж я скінчив? — спитав Зайончковський.

— На цьому, як ясневельможний післав до 300 козаків посла й обіцявся помилувати їх, коли здадуться. Що ж відповіли козаки? — спитав присадкуватий шляхтич.

— Коли посол переказав їм обіцянку ясневельможного, козаки всі як один відповіли:

— Скажіть, панові краківському, щоб він так не думав про козаків! Ні, пани, не обдурите нас обіцянками! Нам життя не дороге, а милостю ворогів ми гидуємо!

— То раз завзяті, то раз молодці! — вирвалося комусь із гурту.

— Після цього — говорив даліше Зайончковський — козаки показали багато срібла й золота, яке взяли були з собою з табору. «Глядіть, як ми мало цінимо земське добро!» кликали вони й кидали все те золото й срібло у воду.

— Дивіть, дивіть! — чудувалися одні.

— Чудні люди — завважав інший.

А оповідач говорив даліше:

— Осьтакечки покидали вони всі дорогоцінності в воду та кликали знов: «Знайте, пани, що воля козакам дорожча над усе!»

— І справді для них, для козаків не має ніщо дорожче над волю. За неї вони всім жертвують. Життя без волі не має в них ніякої вартости — завважав ротмістр.

А оповідач говорив даліше:

— Пан гетьман коронний вирядив на них дві ватаги. Сам король єгомосьць прибіг глядіти на це рідке видо-вище. Побачивши короля наші знову кликнули на козаків. А вони обнялися одні з одними, відмовили на голос молитву й кинулися й собі проти нас. Кожен із козаків розлучався з життям не інакше як убивши бо-дай одного з наших і промовивши осмілююче слово товаришеві. Вся сотня радивілівського полку вигинула перше ніж перебили завзятуших козаків. Вкінці лишився вже лиш один одинокий із 300 козаків.

— Значить наші таки перемогли їх — вирвався Казьо.

— Ну, певно і гуси вола звалять, як їх тисячу а він один! — сказав старий Ройскі у відповідь Казеві.

— Цей останній козак — говорив даліше оповідач — скочив у човен і став відбиватися косою. Чотирнацять куль запустили в нього, а він усе таки був живий і держався.

— Якжеж це? Чи можливе воно? — чудувалися кругом.

— Оповідаяю це, що бачив на власні очі. Ніж знаю, чи може стрільці не влучали, чи кулі не бралися його, досить, що він стояв і бився. Один жовнір кинувся був на нього теж із косою, та мусів відступити. Глядячи на це, король не міг із дива вийти. Так і велів сказати козакові, що дивується його відвазі й дарує йому життя.

— «Я цураюся життя — хочу вмерти, як ялося вільному козакові!»

— Аж мій Бартек — вкинув ротмістр, вказуючи на пикатого слугу мазура, — зробив йому кінєць. Бартек, а оповідж но, як це було.

— Та як, просе яснє пануф! — відповів Бартек. Бачу, що ніхто не важиться вдарити на козака й подумав собі: «А чейже хоч ти, Бартку, даш собі з ним раду?» Ось так подумав я й узяв у руки спису та косу й оподалік від козака пірнув у воду та й такечки попід воду зайшов козака ззаду й чимборжій ударив його косою, а потім проколов його списою. Кров із козака ринула цюрком і він повалився з човна в воду.

— Славно, славно, Бартку, ти варта бути шляхтичем! — закликало кількох шляхтичів.

Осьтак гуторила шляхта біля ротмістрового намету.

А тимчасом у пишному наметі коронного гетьмана відбувалася воєнна рада. Радили в справі дальшого походу. Ухвалили йти даліше шляхом на Триліси, на Хвастів до Києва. Про те, чи в Трилісах та Хвастові є залоги та чи великі, не знали. Хоча з нападу козаків на табор та й із цього, що оба міста були здавна укріплені, могли здогадуватися, що залоги в цих містах є. Якнебудь це кріпости, твердині й годі їх лишати за собою незанятими, треба взяти їх доконче.

І коли рада скінчилася й на думку Потоцького військо доволі спочало, видав він приказ, рушати на Триліси.

І зараз по всього таборі нісся приказ:

— У похід, у похід! На Триліси!

І в одну мить зникли намети, погасли ватри, знялися й замаяли, зашелестіли прапори, прапирці, забрязчала збруя. Табор рушив наперед.

Довгою лискучою гадюкою посувалося польське військо: німецька піхота тихо та рівно, в ладі йшло кварцяне військо, гамірно й крикливо їхало шляхотське ополчення. Йшло й їхало польське військо на загибіль Триліс і сіл та хуторів.

VIII. Триліси ждуть кровавих гостей.

А у місті, у Трилісах, рух незвичайний. Вернулися козацькі звідуни, вернулися й то не самі! Привели зі собою бранців, що їх відбили польському таборі.

І того саме в Трилісах і закипіло, того в Трилісах рух.

Люди повибігали з хат. Стають на воротах, та на вулицях, розвідуються, розпитують.

А козаки-звідуни, а бранці ними освободжені оповідають — росипані між гуртами цікавих.

Люди гомонять, однак і приготування до оборони не устають.

Бож козацькі звідуни певну принесли вістку, що ворог уже близько, що ось-ось і надтягне та вдарить на Триліси. Тож годі гаяти час! Воно, правда, там цих приготувань і треба. В такі часи непевні завжди треба бути приготованим на облогу, на напад якогонебудь ворога. Як не польське військо то турок, як не турок, то татарська орда нападе несподівано, негайно. Тож укріплені міста все мусіли бути готові, все в доброму стані вдержувані, щоб відповідно прийняти напасника та могли оборонитися. Все мусіло бути в зброївнях подостатком збруї та стрілива (куль і пороху). Гармати, мушкети, рушниці, все мусіло бути чисте, а біла збруя: шаблі, мечі, ятагани і списи — все добре нагострені. Як скрізь по укріплених містах, так і в Трилісах було все в кожній хвилі готове. Значиться, небагацько було тут до направи. Та така то вже, бачиться, та людська вдача! Нічому ніколи не довіряє. І коли надходить рішуча хвиля чоловік усе найде щось не так, як по його думці повинно бути, як треба. Все найде щось, що треба змінити, направити.

Так і теперечки в Трилісах. Скрізь метушаться люди, оглядають усе, направляють, змінюють. Вали й гострокілля, сильне, потрібне, дубове, вже пильно оглянені й де тільки треба було, поправлювані, відновлені. Пан сотник уже й місця на валах і по вежах порозділював, повизначував. Що важніші, найбільше загрожені позиції, що їх найважче боронити, а як треба було найзавзятніше оборонювати, дісталися козакам. Інші місця

зайняли міщани. Ці останні мали повизначувані місця по цехам: цех шевський, найчисленіший мав своє місце, кравецький своє, ковальський своє, колодійський і боднарський своє. Кожен цех мав обороняти окрему частину укріплення. Усе значить уже ніби й готове, робота така не припинюється. Очевидно все тільки воєнна. Інша робота, інше зайняття нікому й не в голові. Одні виливають кулі, другі готовлять стрільний порох, інші гострять ще краще й так уже гострі шаблі. Робота горить, кипить.

А хто з усім уже впорався, все вспів уже поробити, вибігає на ворота та на вулицю, щоб довідатися, поговорити про новини. Тепер цікавить усіх поворот звідунів. Гуртки цікавих оточують їх, випитують.

Ось тамечки біля церкви серед гуртка козаків і міщан молодий, плечистий чорнявий козак оповідає про виправу.

— Коли ми — каже — наблизилися до польського табору, вони станули були саме на спочивок. Ми скрилися в недалечкому ліску й із відтам розглядали, що діється в ворожому таборі. А там почали розсідатися спокійно та вигідно до обіду. «От тепер — каже наш провідник Семен Чмут — оттепер нам вдертися у ворожий табор та бодай нещасних бранців, братів наших відбити та бодай дві три гармати загвоздити! А що згодні зі мною, братця!» «Згодні, згодні! Веди нас» — притакували ми йому всі». «Коли так, коли ви товариші годитесь на мою думку, так підемо — каже Чмут — Ану гайда на ворожий табор, скубнемо їх трохи. Тільки тихо, братця, тихо, неначе духи!» — дав приказ він. Тихо, тихісько підікралися ми до табору. Зайшли зі заду, бранців, мерщій загвоздили кілька найближчих гармат де були повязані бранці. Скоренько порозв'язували ми і подалися назад у лісок. Коли сторожа спостеріглася, коли побачила та зрозуміла, що склалося, ми вже були за рікою, безпечні, ворожі стріли не засягали нас. Ось так прибули ми щасливо назад, захопивши ще й табун коний із ворожого табору. А вони чогось і не пробували вдоганяти нас. Відай важніше було для них попоїсти гаразд та напиться вина й меду.

— А може старий мід так спутав їм ноги, що тяжко було їм і встати з місця? — завважав хтось.

— Може! Доси завдавав їм часу наш батько Хмель, а тепер завдає їх власний хмель — засміявся оповідач.

А в іншому знов гурті, там оповідав та на запити відповідав постарший уже селянин бранець, що йно висвободжений із польського табору. Як видно було з носі та з говірки, був це подолянин.

— А вас, татусю, довго волікли з собою?

— Та таки довгенько вже. Либонь чи не з місяць буде, коли й не більше. Біля Камянця я попав у їх неволю, бо я з відтамти родом.

— Навіщож вони тягли вас відтам аж тутечки? Навіщож ви їм здалися?

— А Богонько їх святий знає. Я попав їм у неволю, як розбили наш загін, що то ним проводив отаман Вітер. Попався я з кількома другими. Всіх нас мали посадити на палі. Та таменьки в їх війську був і наш пан. От він і зажадав видачі мене й ще двох із нашого села, як його підданих. Не знаю, чи хотів нас дома, в селі для прикладу лютішою може смертю покарати, чи жаль йому було робітника, досить, що нас не покарали смертю, а пан повів зі собою за табором. Та спасибі вам, панове козаки, ви визволили мене від панщини, а може навіть і від мук.

— Не дякуйте, татусю, бо й тутечка жде вас либонь смерть. Ми всі тут готовимося на привіт куми костомахи.

— Е, такої смерти я не боюся! Смерть у боротьбі мені не страшна. Заглядав я їй в очі, як ходив зі загоном Вітра. Та смерть із руки ката на палю або на шибениці, серед насміхів та глузувань ворогів, ось що страшне для мене. А вмерти в боротьбі то мені не страшно їй Богу ні! Воно навіть лучше ніж зносити панську неволю та знущання, панським «бидлом» бути.

— Ой, правда, свята правда! Сумно, сумно тепер скрізь по всій святій українській землі — говорив інший — так що годі вже й видержати. Нарід утікає перед нестерпним ярмом, утікає під москаля, тисячі вже переселилося туди.

— Абож під москалями краще? — вкинув якийсь козак — Там кажуть народові така сама неволя, як і в нас, коли не гірша. І нема надії на краще.

— А Господь святий знає! І люди не знають та йдуть на сліпо. Кажуть: нехай і гірше, аби інше! Бо вже страх, як допекло народові те ярмо. Коби ви тепер побачили родючі землі Поділя та Волині. Ніде й ніде не видно ні людий ні звірят. Хіба вовки сіроманці вештаються та хижі птиці: орли та круки бушують у повітрі над трупами. Скрізь попелища, скрізь трупи гниють. Ніхто не оре, не сіє. Поля заросли таким хабаззям та буряном, що коні поринають у ньому з головою й із вершниками. Нема де найти навіть шматочка хліба, ні навіть дичини в лісах, щоб захиститися від голодової смерті. Хто ще лишився, то живиться корінцями, катрашем, холодцем та всякими лопухами. А буває, що й цього приходиться трудно роздобути...

— А як знущаються над хрещеним народом?! Калиновскі брав по дорозі козаків і селян у полон і велів привязувати їх за шиї до сідла. І вони нещасні мусіли бігти з конем, як ця собака за влочим — докинув інший.

— Вишневецькі — оповідав інший — застав був під Дубном три тисячі слабих і виснажених голодом Українців і велів усіх вибити до останнього. Не помилював ні жінок, ні діточок дрібних.

— Ні діточок?! А що-ж йому літи завинили! — не видержав, скрикнув гурт — Людожер!

— Справді був це не чоловік, а радше чортяка в людському тілі. Та славити Бога вже його нема, згинув уже катюга.

— Як?! Або Ярема вже не живе? Де, коли згинув?

— У понеділок, у Паволочі. Тамечки вам тільки репет та лемент був, що Господи! Все польське Ліпсько заводило над домовиною Яреми.

— А то як помер так нагло?

— Не по лицарськи вмер, ні! Хоча лицарем і величався, — звичайнісіньким кавуном задавився. Наївся кавуна, напився зараз через міру меду тай по ньому!

— Слава тобі Господи, що змилюсердився над Україною та забрав цього людожера!

А ще в іншому гуртку там обступили люди хуторянина зпід Трилісів, що його теж полонили були Поляки, а триліські звідуні відбили його.

— Нічого ми не сподівалися — оповідав хуторянин — я був у пасіці, біля бжіл, коли нараз почув із обійстя крики та зойки. Я кинув усе та хопивши в руки рушницю, побіг на обійстя. Там застав яку двадцятку кварцяних і шляхти. Жінка і обі донечки були вже повязані. Вони рвалися та заводили, знали нещасні, що їх жде, яка знеслава. Наймит лежав уже вбитий, а син іще борювся, старався висвободити неньку та сестри. На моїх очах упав він від удару шаблею. Не встиг я ще руки підняти в його обороні, як обскочило мене з десять кварцяних і шляхти, обезвладили та звязали. Не сила моя була вирватися з тільки рук.

— Ну, певно! Гуси вола звалять, як то кажуть — притакнув гурт.

— Воно можеб я й не дався їм клятим живцем узяти, колиб у мене в руках була шабля, або топір. А так... Та слава Богу, що ваші юнаки висвободили мене з неволі й я, заки ще зложу голову відімщу смерть сина та знеславу жінки й дочок.

Оттак розмовляли люди між собою. Аж ось залунали пронеслися містом оклики:

— На майдан, на майдан, на раду!

А з майдану розносився гук литаврів.

Нарід лавами повалив тудою. І вскорі заповнився народом увесь майдан. Нарід стояв тихо, тихо, хоч мак сій. Всі знали, чого їх скликали. Нікому не приходила й на думку розмова. Тільки мовчки виталися. Якийсь незвичайно святочний настрої огорнув усіх.

По середині чотирикутника козаків станув сотник у повній збруї. Уклонився громаді та говорив:

— Панове козаки й міщане! Ворога вже що лиш не видно! Ось-ось надсуне він під наше містечко з незліченими силами. Нам нема що надіятися на перемогу. За мало нас. Всего на всего шістьсот козацтва, а з усім прочим народом не більше тисячки шабель. Що ж це

значить проти тридцяти тисяч війська? Ніщо! Однак ми тут не на те, щоб себе боронити. Ви це вже знаєте, вам це вже відомо! Славний наш полковник Богун велів нам здержати ворога, щоб він через таку перепону не скоро явився перед головним нашим табором, щоб пан полковник міг за той час зібрати свої сили й повести їх якнайбільше батькові Хмельницькому. Тож наш обов'язок, панове браття, не себе боронити, не своє життя спасати, а наскільки можна якнайдовше забаряти ворога.

Тай правда, що і ворог не такий то сильний. Його військо, хоч численне, та виголодне, знуждане далеким походом. Ба й наші загони по дорозі сильно його надшарпали. Ну, й ми не без цього, щоб пустили їх гостей наших любих та без почастунку — додав зі сміхом сотник. І нас попам'ятають заки згинемо від їх куль і шаблук.

— Попам'ятають, попам'ятають, почастуємо їх спотискачем, чортових синів! — гукали одні.

— Не пустимо їх без гостинців із Триліс, не пустимо — кричали інші.

— Пізнають, як трилісяни приймають — гукали інші.

-- Тож, панове громадо, будьмо готові кожної хвилини на привіт ворога. Тепер наш панотець відправить у церкві молебн, тож усі підемо в церкву, щоби в останнє послухати слова Божого, помолитися Богу. А потім навали, кожен на своє місце, щоби гідно по козацьки привитали ворога. Нехай нас застане зівсім готових до боротьби, нехай не думає, що триліські козаки й міщане та злякалися великої сили ворога. Нехай не сміє так думати!

Осьтак закінчив сотник промову й таки з майдану подався в церкву.

За ним повалив туди весь нарід.

ІХ. Гості прибули, танець почався...

Була пята година зранку, коли під Трилісами показалися перші відділи польського війська.

— Будуть боронитися Трилісяне — сказав провідник передньої сторожі.

— Відкіля знаєш? — спитав його товариш.

— Чи не бачиш, що всі збіжжа вижаті, або викошені й то багато ще перед часом, неспілого? Значиться, вони сподівалися нас і завчасу вижали збіжжа, щоб ми не мали ні збіжжа ні паші для коний.

— Ага! А самі замкнулися, рішені боронити замку. Значиться, мусить їх там бути більша сила.

— А вжеж. Може й сам Богун там є — сказав провідник і вислав гінця до Потоцького з відомостю, що бачив.

Небаром надступала й головна армія. Довгими рядами посувалися польські відділи наперед. Лискучі шоломи й панцирі та інша зброя вилискувалися в промінні сонця й виглядали здалека неначе та широкоструйна срібнолента ріка. Люди гомоніли, коні ржали, зброя дзвеніла.

Вкінці показалися бані триліських церков і замок, а там і все укріплене місто.

Гетман Потоцькі дав приказ усьому таборові спинитися під Трилісами.

Військо стануло й розложилося широко перед містечком. Потоцькі велів покликати до себе ротмістра, Казевого вуйка, та сказав йому:

— Пане ротмістшу, підете до Трилісян і заявите їм, що я їх помилую, коли вони впустять військо в ворота міста.

— Буде по вашій волі, ясневельможний пане гетьмане. Вмить рушаю!

— А візьмеш пан усю свою роту з собою — додав Потоцькі.

— Усе виповню як слід — відповів він і кланяючися низько відійшов.

За хвилину їхав він на переді своєї роти під головні ворота міста. Побіч нього їхав його братанич Казьо.

Небаром і найшлися вони під ворітьми. Здалека вже бачили, що за простим високим дубовим гострокіллям сиділи оружні люди.

— А диво! — каже ротмістр. А вони вже й дожидаються нас!

— Егеж — відповів Казьо приложивши руку над очі — і то не тільки козаки, а й міщане.

Як думаєш, вуйцю, чи приймуть вони пропозиції ясневельможного?

— Думаю, що ні! Це завзятий нарід. Зрештою, коли малиб думку здаватися на ласку Потоцького, так не дожидалисяб нас на валах зі зброєю.

— Та чейже не думають перемогти нас! Їх горстка проти наших сил і зброя яка в них! Більшіна їх як бачу має звичайні ловецькі рушниці, а то й тільки коси та коли. Ну, тай на укріплення нема їм що так дуже надіяється. Пан Пшемські одною сальвою своїх гармат знесе всі ці укріплення.

— Усе це правда, мій любий, не довго вдержаться вони перед нашими силами. І я думаю, що вони не є настільки гупі, щоби мали якусь надію не то вже на перемогу, а й на те, щоб могли довше боронитися.

— Так, значиться, не має їм іншої ради, як здатися.

— Так воно тобі здається. Та я ручу тобі, що вони не здадуться. Навіть слухати не схочуть пропозиції. У них більше значить воєнна честь, як життя. Вони радше вигинуть до одного, як піддадуться. Та ось зараз сам про це пересвідчишся.

— Як так, вуйку, то чогож ти їдеш на переговори? Навіщо дурно час тратити?

— Приказ приказом! Дістав приказ почати переговори тож і мушу сповнити його. А за вислід їх я не відповідаю. Осьтак розмовляючи, підіхали вони під самі ворота. Ротмістр велів сурмачеві засурмити на знак, що він приїхав на переговори.

Коли сурмач скінчив сурмити, ротмістр підвівся на стременах і закликав голосно:

— Козаки й міщане! Хто в вас проводир, хто в вас старший?

Сотник Олександренко виступив наперед і відповів:

— Це я, сотник триліської сотні! Чого вам треба в мене?

— Приходжу в імені ясневельможного гетьмана коронного пана Потоцького. Ясневельможний пан гетьман коронний велів об'явити вам, жителі королівського міста

Триліс, свою ласку, коли ви не ставитимете йому опору й добровільно та радо впустите коронне військо в місто!

Сотник звернувся до своїх:

— Панове Громадо! Чули ви? Ляцький гетман Потоцкі домагається в нас, щоб ми не ставили їм опору. Щоб здалися їм по добрій волі та впустили його військо в місто. За це обіцяє він нам ласку. Знаєте, яка це ласка! Ось вчора чули ви від бранців відбитих нашими молодцями, яка це ласка, як їх милували, хоч узяли їх багато безоружних. Щож Панове Громадо, чи здамося їм добровільно, чи сповнимо нашу повинність, що її наложив на нас наш славний полковник Богун?

— Не піддамося. Не впустимо їх! Не піддамося ніяк! — загукала громада.

— По наших трупах увійдуть у наше місто! — кричали знов.

— Ось наша відповідь! Чули?! — звернувся сотник до польських парламентаристів.

— Чув! — відповів ротмістр — Та звертаю вашу увагу на те, що так виставляєтеся на нехибну погибель.

— Дарма! Ми дали вже відповідь! Передайте її вашому гетманові!

— Дурні хлопці! — крикнув Казьо, червоний із люті як буряк. Чи ви подуріли, чи що? Та ми вас подусимо як курій! Хіба вас засліпило, хіба ви полуду дістали й не бачите, яка сила нашого війська?

Ротмістр сіпнув його за рукав, та вже було за пізно. Козаки почули вже обидливі перехвалки молокососа.

— Гей, чуєте, як цей вимоклий молокосос пиндючить-ся! А втри собі молоко з під носа насамперед! Забув?

— Щож, панове братя! — не видержав, кликнув Семен. Чиж ми їх раби, їх невільники, щоб спокійно слухати глузувань? Ану, братця! Стріляй — кликнув він до козаків, що стояли біля нього.

І заки ще сотник успів здержати, піднялися козацькі самопали та роздався гук вистрілів. В польській роті почувися зойки й скрики. Коли дим з вистрілів трохи встелився, побачили козаки на землі одного вбитого та трьох важко ранених. Решта роти завершила коний і тікали що

духу. Аж ротмістр на силу завернув кількох, щоб забрати ранених і вбитого.

— А що, панове шляхто, смачні козацькі галушки? — закликав Семен. Та ті не відповідали.

Пригнавши в табор, ротмістр подався заразісенько в намет Потоцького, щоб звітувати йому про своє невдатне посольство.

— Ну, й що?! — спитався Потоцькі.

— І слухати не хочуть — відповів ротмістр.

— Що ж відповіли?

— А так відповіли, що чотирьох упало від їх відповіди, а один і Богу духа віддав.

Розлютився Потоцькі, як почув таке. Та ще збільше счудувався. Деж пак, горстка людей важиться опиратися його силам, що їх він привів на знищення всього козацького війська, на знищення цього бунтаря Хмельницького!

І дав Потоцькі приказ:

— Усе військо най підступить ближче під місто, щоб ці клятї, божевільні побачили, яка в мене сила. Щоби знали, що їх жде, коли добровільно не піддадуться.

І рушило зараз польське військо з місця й підступило ближче під укріплення. Однак усеж таки в такій віддалі, щоб не можна засягнути його з козацьких гармат. Непроглядними лавами станули й кіннота й піхота и артилерія. Соняшне проміння відсвічувалося на металевих панцирях польської гусарії й на крицевій збруї.

Грізно стояло польське військо перед містом. Усякий бачив, що ніяк не опреться місто тількиї силі.

Та не злякалися Трилісяне переможної сили. Всі вони: чоловіки, ба й жінки, а то й діти сиділи дальше за гострокіллям зі зброєю в руках. Готові в кожній хвилі привитати ворога вистрілами. Вони жартували й сміялися та глузували над ворогами, немовби ніщо їм не грозило, немовби не ворог, а вони були певні перемоги.

— Чи бачите, братця, — жартував Семен Чмут — як засмакували пани в наших галушках! Знов ідуть до нас у гості та ще й уською чередою. Ну, що їм галушок не пожалуємо.

А сотник:

— Ти, Семене, справді вже через край щедрий на стрілянину! Хто бачив у послів стріляти та ще й без мого приказу.

— Будьте вибачні, батеньку, та як я почув перехвалки того головусого, не міг видержати! Я не тямився, що дію, забув, що вони посла.

— Е, чортяка їм у зуби! Які вони там посла! А коли посла, то хайже й поводяться як на послів пристало — завважив котрийсь із козаків.

— Так, так! — притакнули козаки. — А ні, хай вибачають. Який «помагайбіг» такий і «спасибіг». Ми їм пороху не жалітимемо.

Осьтак розмовляли обляжені, споглядаючи з валів на лави польського війська.

А Пстоцькі дожидався в своєму пишному наметі приходу послів від Трилісян із просьбою помилування. Та ждав даремно! Ніодна душа в Трилісах не думала просити в ворога помилування, хоч усі бачили навіч, яке велике польське військо й яка марна проти нього їх сила.

І ніч настала, а Трилісяне й не думали про можливість вислати послів.

І даремнісінько дожидався польський гетьман до самого ранку.

А досвіта, ще сонце не сходило, дав приказ:

— Шістьсот піхоти й чотироста драгунів на приступ до міста! — а звертаючися до Казевого вуйка, до ротмістра, вповів:

— Пійдеш, пане ротмістшу вдруге та спробуєш уговорити щераз цих очайдухів. Шкода мені й міста й людий шкода.

— Правда воно, ясновельможний пане гетмане, що нам з цього, коли пустар посядемо. Не буде нам ні пожитку, ні зиську.

— А вжеж, пане ротмістшу, без людий ці землі хоч які плодити це все одно що й Сагара, ніщо не варта. Бо хто на них робитиме? І тому не хотівби я нищити міста й тому щераз хочу спробувати переговорів. Ачей вони дадуться вговорити.

І небаром шістьсот піхоти та чотириста драгунів рушило приступом на Триліси. А попереду них виїхав як парламентар, ротмістр. Ось він уже й підїхав під ворота міста й підївся на стременах і кличе на весь голос:

— Міщане триліські! Доброта й милосердя ясневельможного не знають меж. Він велить через мене оповістити вам, що йому вас жаль і він не хоче губити вас та в попіл обертати місто його королівської милости. Схаменїться й покорїться!

Козацтво спалахнуло:

— Ідїть геть із вашим влещуванням! Знаємося ми вже на них! На обїцїянки ви щедрї!

— Яке тут місто «його королівської милости», це вже ні ваша ні королівська, а наша козацька земля! — кликали інші.

— Успокоїтєся, панове! Дайте мені змогу відповісти — гамував сотник козацтво й виступив наперед та закликав:

— Панове ляхи! Даремний ваш труд! Миж дали вам раз відповідь. Іншої від нас не почуєте.

Сказавши це подався назад.

І ротмістр повернувся знову нізчим.

Х. І полягли всі, приказові послушні.

— Ні, — закликав тоді Потоцкі — нема чого жалувати поганого містечка. Хлопську впертість присмириш скорїш шаблею й огнем, як похвалками й потуранням!

— Приступом на місто! — Васць, пане Пшеємські рушиш на добру позицію з гарматами. Знищу, зруйную місто, а всіх без розбору в хлопів переміню.

Рушила кїзнота й піхота, рушили гармати. Саме стало свитати. Пора, коли сон найкрїпше обхоплює людину. Та трилісяне, хоч і всю ніч не спали, не думали й тепер про сон. Скрїзь у містечку горїли світла. З валів, із засїків люди всю ніч не сходили, а по прежньому сидїли, ворога дожидаючись.

— Гей, хотїлосяб першими вилетїти проти них, у чистому полі з ними погуляти! Так щож не дозволяє пан

сотник! Щож діяти, треба сидіти в заперті й дождатися — каже молодий чорнявий козак.

— Ось і не треба ждати — сказав Семен Чмут, що приложив долоню до очий і глядів наперед себе. — Ось і рушають уже гармати й кіннота.

Очі всіх, що були на валах спрямувалися туди, де йшло польське військо. Всі прикладали долоні над очі та гляділи наперед себе.

Довгим вужем висунулися райтари з польського табору, а за ними німецька піхота. Гармати вже уставилися на пригорбі. Військо підходило під вали.

— А дивіть, німоту вислали на перший вогонь! Самим їм не спішитися — каже якийсь козак.

— Ну, певно! Жаль панських голов. Відають, що наші кулі не жартують — сказав Семен.

— Вони прийдуть на готове, коли вже гармати та німці справляться з нами — каже старий козак.

— Так, разом із воронами на жир — каже сотник.

А тимчасом заграли польські гармати.

Гримнули. Та не досягли стріли окопів.

— Овва! Шкода, що так чванилися, що мають славу артилерію — каже сотник. — Тільки дурно стратили тільки пороху та куль. Ану, пане обозний, покажи їм, як треба стріляти. Ціляй в райтарів та в німоту.

Обозний Роман Кучеренко питає в гармашів:

— Всі гармати набиті?

— Всі набиті — відповіли гармаші, що стояли з льонтами в руках.

— Стріляй! Цей бік ціляй в німоту, а той у райтарів! Гармаші приложили льонти до гармати.

Гриміт, дими, крики, зойки!

— Славно, славно! — кричить сотник. — Ні одно стрільно не пішло на марне! Осьтак, панове ляхи, треба ціляти, вчіться від наших гармашів.

А в рядах райтарів метушня. Сполошені стрілами та криками коні то ставали дуба, то ганялися на всі боки.

Кілька коний лежало на землі вбитих і ранених разом із райтарами.

Ще більше ранених було в німецькій піхоті. Та замішання там не було. Вони лишили своїх ранених і йшли даліше наперед.

— Ану, ще одного гостинця їм, пане обозний!

І знов гук, дими, зойки, крики.

— А що смачні наші гостинці, гостеньки непрошені: — кричить обозний. — Ще раз стрі — — —

Не докінчив! Стрільно з ворожої гармати вдарило в гострокілля й розвалило його саме в цьому місці, де стояв обозний. Частина розбитого кола відлетіла та з розмах ударила обозного по голові. Він повалився долі неживий.

— Перша жертва! — сказав сотник і зняв шапку. — Процавай, друже! Яremo Клименку ти переймеш команду над гарматами!

А Клименко відразу:

— Стрільай у райтарів, у німоту вже годі, вона вже за близько —

А сотник:

— Цих уже ми погостимо! Ану самопали й кріси в німоту. Мір, стрільай!

І рівночасно загреміли гармати й заграли самопали та рушниці.

Тепер уже й між німцями счинилася метушня.

З долини чути було голосні накликування команданта німецької піхоти, Штрауса:

— Форвертс, форвертс!

А сотник каже:

— Тут уже не жарти! Німота вже драбини прикладає до валів.

А німці вже справді клали довгі дошки на рови й підсували драбини до стрімких валів, там де польські гармати зробили виїм у гострокілли. Пруться мов довгий вуж у гору, тісно один біля одного, один за одним.

— Списами на них! — дав приказ сотник.

І миттю наїжилися густо козацькі списи й ударили на перші ряди Німців. Захиталися ці ряди, багато Німців похилилося й упало на задні ряди. Та командант Штраус не перестає кричати:

— Форвертс, форвертс, кіндер!*)
І Німці пруться дальше наперед і собі наставляючи списи проти козацьких грудий. Та козаки ловили їх списи руками, а другі рубали Німців шаблями.

Та вже багато Німців на горі. Вже відперли козаків від частоколу. Січа ведеться вже за валами. Ще тільки з боків стріляють у Німців, що пруться в гору. Та вже й відтам випирають їх Німці, що мов ця сарана налазять на вали. Вже й до воріт добиваються. Тут найзаязятіша січа. Та німецький відділ мов цей стоголовий змії із казки, що то коли йому відтяти одну голову, дві нові зараз виростає. Падають Німці під ударами козацьких шабель, паде їх багато, та на місце вбитих приходять нові й невпинно пруться наперед.

Ворота подалися під ударами німецьких галябард, не видержали й у ворота рікою влилася німота, а за ними райтари, бо вже собі і зводний міст спустили.

З пів години тривала обопільна січа. По обох боках було вже чимало вбитих і ранених. А боротьба велася дальше. Шаблі скрещувалися, дзвеніли, брєніли, крики змагалися.

— Гей, панове козаки, панове громадо — крикнув нараз сотник — не встоятиса нам тугечки довго! Їх більше. Всі на замок! Тамечки не так скоро справляться з нами. Відтам не зараз дістануть нас! Відтам доброго ще чосу завдамо їм, заки всі до останнього розпроцаємося з цим світом. На замок, на замок!

І на очах ворогів, у найбільшому порядку стали обляжені переходити на гору. Насамперед жонота й міщани. А на самому кінці збитим плече об плече козаки з мушкетами зверненими до ворогів, що з трьох боків перли на них.

І на очах ворогів перейшли всі зводний міст, підняли його та ввійшли в мури замку.

Зачинилися важкі ворота замку.
Все те склалося так скоро, так нагло, що вороги серед метушні й січі в більшості й не стямилися, що

*) Вперед, вперед, діти!

тут діється. А тут уже зза мурів замку сипнули вистріли на ворожі лави.

Аж тепер зрозумів Штравс, що сталося.

— На замок, на замок, форвертс! — командував крикливим голосом Штравс.

Німці стали вдиратися на високі замкові вали. Та тут посипалося на них камінячка, полився кип'яток, гаряча смола. А й кулі зза мурів не переставали свистати.

І чимало з німецької піхоти повалилося до долу, стрімголов у рів глибокий. А й кулі з козацьких крісів і самопалів ізза мурів не переставали свистати.

Лави німецької піхоти змішалися, стали подаватися.

Та по хвилі на приказ Штравса піхота знову наперла на вали густою лавою. І ніякі втрати не спинювали вже ворога. Німці лізли на вали, мов та комашня, не зважаючи вже на товаришів, що падали. Йшли наперед по тілах ранених товаришів із щораз більшим завзяттям.

— Ну, панове братця — каже сотник — прийшла вже наша остання година. Попрощаймося востаннє одні з одними тай до діла! Щоби ні одного удару не змарнувати!

І всі стали прощатися. Чоловіки прощалися з жінками, батьки та матері з дочками та з синами, брати з сестрами, свояки зі свояками, любки з любками, побратими з побратимати, посестри з посестрами. Пращалися й прохали один в одного:

— Прости, коли я чимнебудь колись хоча чи не хочачи обидив тебе.

Сотник попрощався насамперед із жінкою:

— Прощай, подруго моя вірна, дякую за все добре, що ти для мене зробила, за всі труди, за всі журби твої —

Обнялися й поцілувалися в останнє. А потім підняв Андрійка й поцілував його в обидва личка:

— Щасливий ти, синку, що так молоденьким покладеш буйну голову за рідну країну.

І передав сина матері. А мати обняла сина, не видержала, заридала. Та не довго. Спирила сльози на силу, й сказала:

— Прощай, синочку, прощай, соколику мій. Побачимся на тому світі знову!

Ганна обхопила Семена за ший і заридала на весь голос. Заплакали й обі матери: сотничка й стара Чмутиха на молоду пару глядючи. Боженьку, так недовго довелося втішатися їм молодим життям, так коротко! І всі довкола з сумом глибоким та зі співчуттям щирим гляділи на молодих.

Тут і там роздавалися тихі, придушені а то й голосні плачі жіночі.

На диво, предиво стара Чмутиха спокійно обняла сина, поцілувала в чоло та тільки сказала:

— Прощай, лицарю мій!

— Прощайте, мамо! — сказав і Семен та поцілував неньку в обі руки.

А тамечки оподалік інша молода пара обнімалася в останнє.

— Прощавай, Галю! Не довелося нам побратися, пожити вкупочці. Така вже наша доля.

Дівчина з голосним риданням кинулася в обійми козака.

— Гнате, Гнатику, — лебеділа вона. Більше й не могла промовити й словечка.

Аж тут із кімнат замку вийшов о. Андрій в епітрахилі з хрестом у руді. Станув на східках і промовив:

— Брати й сестри в Христі! Працаетесь з собою та не на віки. На тому світі побачитесь знову, побачитесь на те, щоб уже ніколи, ніколи не розлучитися. Потреба рідної країни, матери нашої, каже нам стати в її обороні. І боронім її, жертвуймо за її волю, життям нашим. Із цим благословлю вас, діти мої! Не прощаюся з вами, бо разом із вами відійду по волі Божій із цього світа й разом із вами стану перед судом Всевишнього.

І обходив усіх і благословив. І схилялися голови всіх під благословення хреста святого.

А тимчасом ворог знов перся, вдирівся на вали, на укріплення замку —

— На ворога, панове-братця, на ворога! — закликав сотник. — До пушок до самопалів!

І в цій хвилі гримнули пушки, гукнули козацькі самопали, кидаючи градом куль на ворогів. І знов кількадесят ворогів покотилося до долу в рів глибокий.

Скріплені новими силами польські війська набрали духа й пруться завзято на мури. Вже чималий відділ вдерся на гору, вже на мурах!

І Семен із десятима завзятцями кинувся на ворога, що вже з окликами перся в замок. А за Семеном пішла й Ганна теж із шаблею в руці.

Та ледво скинули козаки одних із мурів, як уже нові ворожі сили стали пертися туди наче комашня.

Бачить сотник, що вже не довго обляженим удержатися на мурах, що рушниці й самопали вже не багато допоможуть і крикнув на весь голос:

— Всі до ручного бою!

Почалася січа, різанина. Щораз більше польських військ вдиралося на замок. Ніхто вже на мурах не спиновав їх. Боротьба велася на замковому подвір'ю в різних місцях.

Найзавзятіша боротьба, найлютіша січа ведеться вколо сотника. Сотник рубає разураз на всі боки. Падуть від його шаблі вороги, як та трава під косою. Біля сотника бються завзято Семен із Ганною. І сотничка, ба навіть стара Чмутиха не дармують. Навіть малий Андрійко й він бореться, як тільки може.

Та не дають пардону й вороги. Попереду них полковник: німецької піхоти Штравс. Він здогадався, пізнав, що там де найзавзятіша січа ведеться, що там бється сотник козацький, командант міста, душа всіх цих завзятців.

І кричить Штравс до своїх жовнірів:

— Туди рушай! Отського козака живцем у полон узяти, доконче! Це сотник!

Жовнірство кинулося туди збитою лавою, попереду сам Штравс.

Однак і Штравсові нема спокою. Ось козак Гнат завзявся на нього. Шаблюкою пробиває собі дорогу до нього крізь мур грудий німецьких жовнірів. Ось й дібрався до нього. А за ним його дівчина, чорнобрива Галя зі списом в руках.

Ось Гнат уже замахнувся шаблюкою на Штравса й булаб покотилася до дому голова полковницька та він вчас відхилився й рубонув шаблею навперед себе. Шабля розчерепила буйну Гнатову голову й повалився молодий козак, рідну землянку кровю своєю геройською зливаючи. Та не пішло це Штравсові безкарно. Галя побачивши, що впав її любий, ударила гострим списом на Штравса й пробила груди наскрізь. Покотився Штравс на Гнатове тіло. Розярені Німці кинулися з шаблями на дівчину. І Галя порубана, посічена, упала побіч миленького свого.

Із двох соток козаків, що були біля сотника нема вже й двадцятки! А сотник усе ще не має ні одної рани. Щадять його вороги.

Та не щадять його козацтва! На Семена, що бився зараз біля сотника, накинuloся трьох Німців із голими шаблями. Не про Семена їм йде, а про його жінку, про Ганну.

Та не довелося Семенові оборонити жінки. Ось спис одного Німця вбився глибоко в лідарську Семенову грудь. І повалився Семен мов підтятий дуб.

Ганна не давалася. Що сили було, відбивалася шаблею. На поміч підоспів їй брат Андрійко. І він рубає шаблею що сила. Та не довго бився в обороні сестри. Якийсь драгун підняв його на спис і не стало малого сотниченка. Не довго вже й Ганна боронилася. Чиясь куля, не в неї мірена поцілила її в саме серце й вона мов та підкошена квітка похилилась на трупа Семена свого.

А біля сотника боротьба все ще не припинюється, все ще ведеться. Впала вже його жінка, впала й Семенова мати, а він усе ще стоїть немов лев той! Відбивається й відбивається. А біля нього ще лиш пять чи шість козаків шаблями рубає. Сам собі дивується, що цілий він досі, немов той характерник. Не знав, що ворожі вояки на приказ щадять його; мають його живого привести перед гетмана Потоцького. Та всеж таки не давби він був узяти себе в полон. Сам собі бувби скоротив життя, аби тільки не потрапитися в полон ворогам на посміховище. Та тут побачив саме, як падала його дочка одиначка,

його Ганна. І забув про обережність, забув про все. Метнувся туди, лишаючи поза собою козаків.

Скористали з цього вороги. Накинулися на нього з заду й ухопили за руки та скрутили їх назад..

Три останні козаки з оборони сотника кинулися за сотником, та їх повалили вороги, що хмарою сунули з усіх боків.

А сотника повели з замку, містом до табору. Коли виводили зі замкових воріт, зір сотника спинився на одному вбитому. Хто це? Таж це о. Андрій. Лежав головою на східцях, а на грудях червоніла кров. У правій руці стискав хрест. Видно куля поцілила його в саме серце.

Сотник зітхнув:

— Щасливий ти о. Андрію. Ти вже перед престолом Божим, а я..

Побачивши на замку польський прапор, Поляки, що були в таборі рухнули й собі в місто. Одні подалися на замок, а другі розбіглися по місті. Цих було багато більше.

На замку трілісян уже майже не було. Сливе всі вже зложили буйні свої голови. Небаром затихла усяка боротьба.

Ще лише в місті велася подекуди боротьба. А билися тут здебільша тільки старі діди з козаків і з міщан. Билися то одинцем то гуртками. А вороги валили цілими гурмами то по кільканацять, то по кількадесять, а то й по сто на одного, на двох.

А довкола воюючих палахкотів огонь, скаженів пожар. Червоні язики полум'я розливалися широко по будинках міста, то по стріхах і по дахах. Горів замок, горіли церкви, горіла радниця, попівство, горіло все містечко. Горіли навіть вікові дуби, що росли довкола Триліс.

В однім палаючій домі застали грабуючі вояки старого козака. За хвилину козак порубаний, посічений повалився до долу. Тут почувся гаркіт собаки. Вірна собака побачивши, що її пана вбили вороги, кинулася на найбільшого шляхтича, впилася пазурами в його тіло й перегризла гострими зубами горло. Все це сталося так скоро, що шляхтич не мав часу й зойкнути та як довгий пова-

лився до долу. Та й собака заплатила життям за свою вірність. Якийсь жовнір перетяв її шаблею на двоє. І впаз вірний товариш у ніг свого неживого пана.

Так скрізь по місті бушували й убивали старих і дітей, грабуючи та розбиваючи. А червоне зарево пожару присвічувало тому ділу.

XI. Гості докінчили кривавого пиру.

Зійшло сонечко Боже й лагідним, ранішнім промінням осяло землянку. І вся природа збудилася до нового життя. Та Триліс уже не було.

Де ще вчора пишалися гарні білі хатини-мальованки, в зелених садочках та в квітниках запашних потопали, сьогодні лиш купи згарищ видніли, лиш чорні, обгорілі стовпи з хат і з будинків та з садів зелених. А на пожарищі, на руїнах валялися тіла повбиваних козаків і міщан їх жінок та дітей. А між ними й чимало трупу польського війська. Тепер уже в згоді часто сплетені з собою, гейби у дружніх обіймах.

Навіть жовніри, що всю ніч грабили Триліси, тепер покинули місто й подалися на дальший грабунок в околицю, на села й хутори. І там уже розбивали та грабували. Ганялося польське військо й по лісах та болотах. Шукали за тими, що скрилися там. Як найшли, вбивали кожного. Та й тут не приходилося їм легко. І тут люди воліли згинути, як здаватися в полон. І билися завзято до останньої каплі крові. Відвага українських жінок чудувала військо.

І скоро не стало не тільки в Трилісах, а й довкруги по селах ні живої душі. Як козаки, так і міщане, як хуторяне, так і селяне, як жінки, так і діти — всі, всі принесли своє життя в жертву дорогій вітчизні.

А переможець тішився, радів, п'янів із радощів. По зруйнованих хуторах понабирали силу силенну всякого добра: грошей, худоби, хліба та питків усяких.

— О, Господи, який ти милосердний! — говорили жовніри. — Нам приходилося вже з голоду загинати, а тут дістали ми й м'яса й хліба й питків доволі.

І бенькетували на згарищах, на руїнах геройського українського міста.

Як добре розвиднілося, подався Пшеємські й інші старшини в намет гетьмана Потоцького здавати звідомлення. Потоцькі радий привитав їх, а потім:

— Не бачу пана полковника Штравса між вами.

— Згинув, ясновельможний пане гетьмане, якась баба, кажуть, пробила його списом.

— Баба?! Овва, не лицарська смерть! — сказав Потоцькі.

— Багацько наших найшло смерть із рук українських жінок. Вони билися неначе ті львиці — завважав Пшеємські. — Ніодна не далася взяти живцем у полон.

— Ага, щодо полоняників! Багато їх узято? — спитав Потоцькі.

— Ані одного — завважав хтось зі старшин. — Ніхто не просив пардону, ніхто не здавався.

— Як то навіть сотника не полонили? Яж казав живцем мені його доставити! — Лютився вже Потоцькі.

— Сотник полонений — відповів ротмістр, Казів вуйко — Підступом узяти його. Ззаду зайшло двох наших силачів і схопивши за руки, звязали.

— Як так, то добре! — подобрішав Потоцькі відразу. Зараз таки відбудеться воєнна рада, яка засудить сотника на смерть. І таки сьогодні покарається його смертю для прикладу, на пострах, щоби другі шизматики знали, що значить бунтарити.

— Нема кому дивитися на казню, бо всіх жителів Триліс і в околиці ми вирізали — завважав якийсь старшина.

— Ніщо не шкодить. Хоча й ніхто не бачитиме, то вістка про казню розійдеться далі по Україні — відповів Потоцькі.

Під полудне вдарили в барабани, засурмили в сурми в таборі польському. Зивали військо на майдан, де мали карати смертю триліського сотника Олександрка, що один одинокий із усіх трилісян у полон живцем попався.

Ось і вивели нещасного на майдан. Ішов повільною ходою з руками звязаними назад. Сум залг його душу, коли побачив там, де вчора пишалося гарне, життям кипуче місто, одно пожарище страшне та сумне. Печаль здавила його серце, коли згадав товаришів зброї, що

разом з ним ще вчора боролися тут. Усі полягли чесною, козацькою смертю зі зброєю в руках, буйні голови зложили за рідний край, за нарід рідний. Всі, всі! Ніхто не лишився, ніхто не попався ворогам на поругу. І жінка й дочка його полягли боротьбі. Навіть любий мізинчик його. Андрійко малий, і він поляг у бою зі зброєю в руках. Тільки йому, старому сотникові, лукава доля інакше судила. І жаль, болючий огорнув його душу, що не довелося йому, як усім іншим згинуту славною смертю в лицарському бою, а прийшлося гинути соромною смертю на палі. Та ні! Чого сумувати?! Чейже Господь наш Ісус Христос теж згинув на хресті, теж терпів наруги від ворогів. За рідний край, за нарід рідний ніяка смерть не страшна, нехай і найсоромніша!

І старий сотник випогодив чоло й гордо підніс голову. Привели його на місце страчення. Довкола місця, де сторчав у землі гострокінчастий пал, товпилася сила силенна всякого війська й шляхти. Біля паля стояв кат і враз із помічниками ждав на жертву.

Прочитали сотникові присуд:

«Зате, що поважився ставити опір війську його коралівської милости, Яна Казимира, короля Польщі, за те, що збунтував мешканців міста Триліс проти його милости короля, засуджується Богдана Олександрейка, як бунтаря на кару смерти на палі».

Сотник спокійно слухав присуду, а коли покінчили читати, випрямився та сказав різким, рівним голосом:

— Я радий, що дасте мені змогу понести муженицьку смерть за мою рідну країну й за дорогий мій рідний нарід! Та вас не мине кара за руїну України. Є ще кому відплатитися, Богу дякувати! Живий іще батько Хмельницький, живий полковник Богун! Прийдуть вони тут і відплатяться вам за всі кривди! І тебе гордовитий пане Потоцкі, хто зна, чи не більший жде сором, як під Корсунем.

Потоцкі аж ногами затунав зі злости, аж запінився! І мав чого! Бож сотник нагадав йому найбільший сором, який колинебудь зустрів Потоцкого в житті. І досі не міг він забути, як то козаки полонили його під Корсунем, зодягли його в просту свитину, а Хмельницький на віху

«козакам посадовив був його верхи на гармату. Козацтво й прочий народ окружили його; глузували та приспівували:

«Ой, Потоцький, Потоцький!
В тебе розум жіноцький,
Не годишся ти гетьманувати,
Тому тебе треба було пану Хмельницькому віддати,
Поїдеш у Крим сирої кобилини жувати».

Цього сорому Потоцькі не забув і досі. І тому коли йому козацький сотник пригадав на нього, він затупав із люті ногами, запінився та скричав:

— Мовчи, хаме, мовчи! Скоріш, скоріш на падь із ним!

І кат і помічники схопили сотника та потягли до паля...

XII. Честь і слава вам, герої!

Ранним ранком шляхом до Винниці йшов старий селянин. Вже було добре з полудня, коли він дійшов до воріт Винниці.

— Чого вам тутечки треба, татусю, тай до кого, йдете? — спитали його козаки, що сторожили при міських воротах.

— До пана полковника — відповів глухо і сумно селянин. — Приходжу в посольстві від покійного триліського сотника.

— Від покійного в посольстві? Ходім! — сказав здивований один із вартових козаків.

У замку відбувалася саме полкова рада.

Коли ввійшов селянин, Богун запитався:

— Ви, татусю, з Триліс?

— З Триліс, пане полковнику й батьку наш! Три дні йшов і приніс вістку від сотника Олександренка.

— Чи можете сказати її при всіх?

— І перед усією Винницею можу говорити й перед усією Україною. Бо тільки добре можна сказати про покійного триліського сотника.

— Покійного? Як це?

— А так, що з Триліс уже лише згарища. Вороги вруйнували місто, людей вибили до одного, пана сотника взяли в полон і посадили на паль...

— Я не триліський, а прийшов із військом, як полоняник. Та триліські козаки, спасибі їм, визволили мене. І я був у Трилісах та бився з ворогами разом із трилісянцями. Мене приголомшили в битві і я впав та ранком прочунав і сховався за згарищами. Бачу на майдані повнісінько чужого війська. Потім надвели сотника, я мало не крикнув.

Полковник Богун пильно слухав оповідання старого, а тут перебив:

— І ви бачили, як сотника посадили на паль?

— Бачив. Сотник умер, як на козака пристало. Ні одніського стону не почули вороги з його лицарських грудий. Тільки вже перед смертю, скрикнув: «І нема кому донести полковникові, що ми сповнили свій обов'язок, сповнили його приказ!» Тоді я подумав собі: донесу про все тобі, пане полковнику. І ось так я тут найшовся...

— ... в посольстві від покійного хороброго сотника Олександренка — докінчив полковник повагом.

Якийсь час сидів полковник Богун сумний, із похиленою головою. Задумався. Та нараз підвівся та звернений до зібраної старшини, яка теж під вражінням вістки похнюпила голови й мовчала, промовив:

— Шкода, велика шкода лицарського козацтва, шкода й міста Триліс! Та інакше годі було! Потішмося тим, що кров триліських козаків і міщан не даром пролита. Неповинна кров родить мстників, а в тих, що лишаються ростить завзяття. І сьогодні я присягаю вам, що не спічну, поки не пімщу на ворогах, на Потоцькому вашої смерті, безсмертні герої!

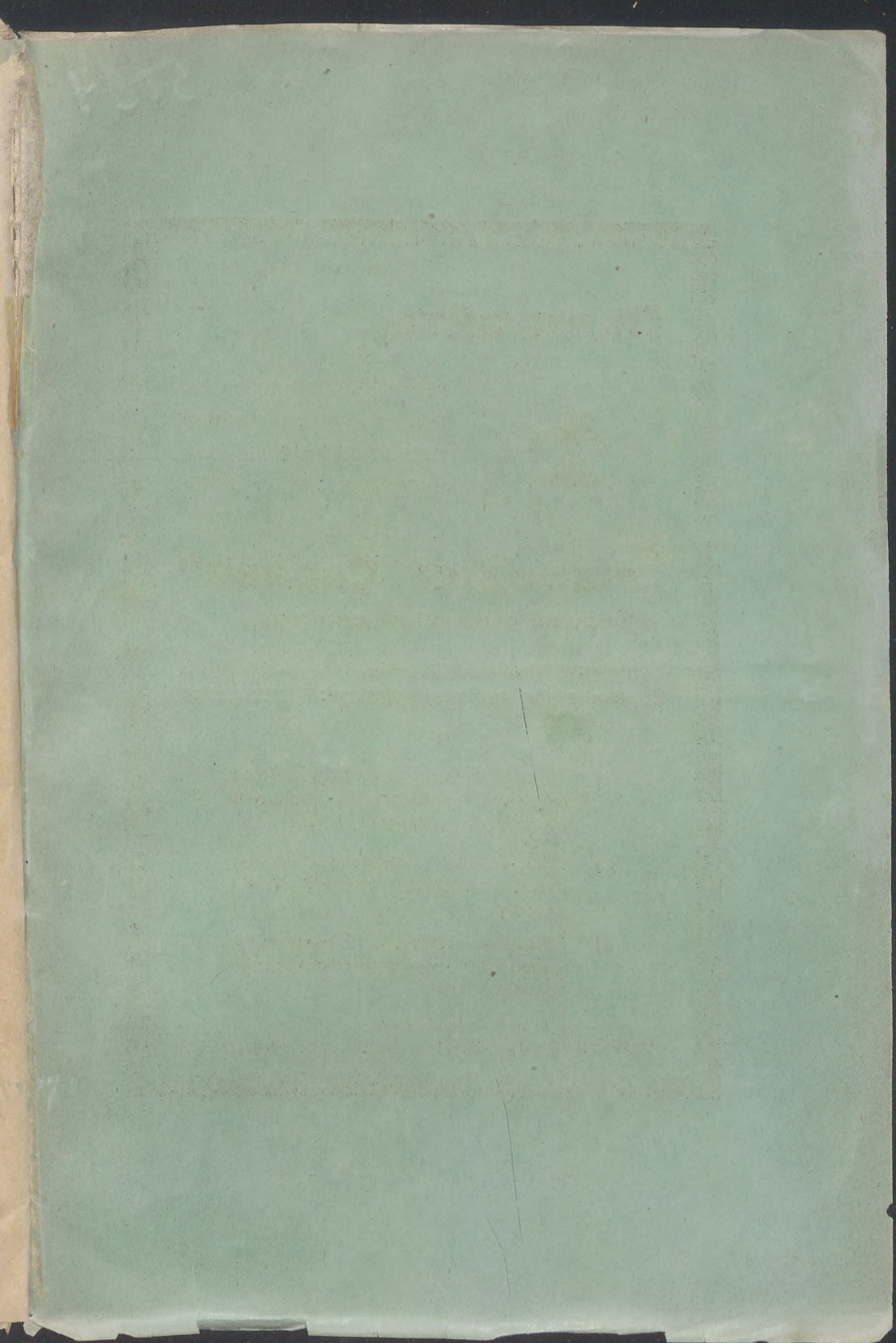
— Всі, всі присягаємо! — загомонила кругом старшина, добуваючи лискучих шабель.

Так присягли, бо як любов родить любов, так ненависть родить ненависть.

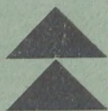
Так було з покоївку, так є і так буде.

К І Н Е Ц Ь.

Пам'ятайте,

що такі книжки дає даром своїм точним передплатникам, як нагороди за точність,

„Народня Справа“

найліпший селянський часопис. — —

Крім того точний передплатник „Народньої Справи“ має ще такі користи:

- 1) В разі випадку між худобиною отримує запомогу 82 зол., а в випадку дорізання 52 зол. —
- 2) Що пів року може вильосувати гарну і вартісну практичну нагороду. — — — —
- 3) Може в Редакції порадитися устно або письменно в кожній своїй справі: — — — —

Адреса:

„НАРОДНЯ СПРАВА“ Львів, ул. Руська 18.